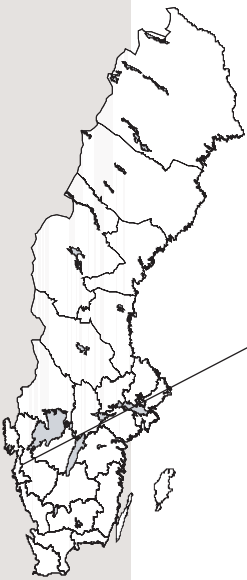

Agrarhistorisk landskapsanalys över f.d. Göteborgs och Bohus län

LÄNSÖVERSIKT

Landskapsprojektet rapport 2000:8

Riksantikvarieämbetet

Landskapsprojektet 2000:8

Agrarhistorisk landskapsanalys
över
f.d. Göteborgs och Bohus län
LÄNSÖVERSIKT

Britt-Marie Franzén
Kristina Lindholm
med bidrag av
Jan Uddén och Helene Carlsson

Riksantikvarieämbetet

Produktion: Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen, Dokumentationsenheten

Distribution: Riksantikvarieämbetet, Informationsavdelningen/Förlag,

Box 5404, 114 84 Stockholm, telefon 08-5191 8000

Redaktionell bearbetning: Britt-Marie Franzén, Michael Frisk, Kristina Lindholm

Layout/original: Ann Winberg Idéverkstaden

© 2000 Riksantikvarieämbetet

I:I

ISSN 1403-1493

Medgivande Lantmäteriverket: Dnr 507-96-5226

Tryckeri: Birger Gustafsson AB, Stockholm 2000

Innehåll

5	Inledning
5	Bakgrund och syfte
6	Källor och metod
6	Tidigare forskning
6	Källor
7	Metod
8	Naturgeografi och biotoper
10	Sjöar, vattendrag och myrar
11	Klimat- och vegetationszoner
12	Dagens jordbrukslandskap
15	Historisk tillbakablick
17	Bohusläns agrara landskapshistoria – en översikt
17	Det fossila odlingslandskapet
20	Ortnamn
21	Det förhistoriska kolonisationsförloppet
24	Jordbruksutvecklingen under medeltid fram till den agrara revolutionen
24	Medeltida kolonisation, ödeläggelse och agrarkris
26	Jordnatur
28	Bebyggelsestruktur
32	Förändringar av bebyggelsen under 1700-talet
34	Markorganisation
38	Kustens odlingslandskap
39	Fjällbygd
41	Ljunghed
41	1700- och 1800-talets agrara utveckling
42	Havreexpansion, nya grödor och odlingsmetoder
42	Jordskifte
44	Befolkningsökning
45	Effekterna av den agrara revolutionen
47	Den agrara bebyggelsen
48	Industrier och binärningar
48	Fiske
49	Stenindustri
50	Fraktfart, båtbyggeri och varvsindustri
51	Övriga näringar
52	1900-talets jordbruks- och landskapsutveckling
55	Förslag till indelning av Göteborgs och Bohus län i kulturgeografiska regioner
55	Tidigare indelningar
55	Förslag till kulturgeografiska regioner baserade på länsöversikten
56	1. Kustregion
57	2. Mellanbygd

59	3. Inlandsdel
60	4. Göta älvdal
60	5. Fjällbygder
60	6. Örekilsälvens dalgång
61	Käll- och litteraturförteckning
61	Litteratur
67	Källor

Ordet "landskap" används i många sammanhang och har i dag en vid betydelse och framför allt en högst individuell. I denna länsöversikt används ordet "landskap" för det agrara kulturlandskapet dvs. det landskap som vi människor format, bearbetat och nyttjat under flera tusen år. Kulturgeografen Ulf Sporrang har definierat ordet landskap: "Landskapet utgör en helhet bestående av såväl naturgivna som kulturpåverkade inslag. Det är ett påtagligt och karakteristiskt resultat av samspelet mellan ett visst, specifikt samhälle, dess kulturella preferenser och potential samt de naturgeografiska förutsättningarna." (1994, s. 295). Kulturlandskapet med dess variationsrikedom har i första hand skapats i samklang med den omgivande naturmiljön, men många andra orsaker har påverkat dess inriktning och utveckling. De processer som sker i samhället förändrar hela tiden landskapsbilden, och varje generation sätter sina avtryck i landskapet.

Sveriges befolkning har fram till 1900-talet i huvudsak bott på landsbygden och haft sin utkomst där. De sista 200 åren har formerat ett äldre jordbrukslandskap och närmast raderat ut svunna tiders brukningssätt och markorganisation. Trots detta är studier av Göteborgs och Bohus läns jordbrukshistoria fruktbar. Själva topografin har naturligtvis gjort sitt till, med få möjligheter ur sent 1900-talsperspektiv, att driva större rationella jordbruksföretag. Historiskt sett har länet varit förhållandevis glesbefolkat med en till synes lugn landskapsutveckling och med ett kolonisationsförlopp som i stort följer landhöjningen.

I Sveriges Nationalatlas beskrivningar över Bohuslän ingår länet i flera regioner, varav Sjuhäradsbygden, Göta älvs och Sävåns dalgångar, Dalbygden i Bohuslän och Dalsland delvis ligger inom länet, medan Sydbohuslän och Bohuskusten i huvudsak ligger inom länet. Regionerna skall representera kust- eller odlingslandskap med bevarade regionala särdrag (SNA, 1994a, s. 66).

Översikten behandlar det tidigare länet Göteborgs och Bohus län vilket i stort sett motsvarar landskapet Bohuslän. I rapporten används för enkelhetens skull oftast Bohuslän, vilket åsyftar Göteborgs och Bohus län, om inte annat anges. En genomgång av länets naturgeografiska förutsättningar liksom en kort historik över länet och dess administrativa indelningar är en förutsättning för att man skall kunna förstå och tolka de olika dragen inom den agrara utvecklingen. Bohusläns landskapshistoria kan inte heller förklaras eller beskrivas utan att länets andra näringar, i huvudsak de maritima, låter sig beskrivas. De är intimt sammankopplade med den bohuslänska bonden och därmed även landskapsutvecklingen.

Bakgrund och syfte

Denna rapport är ett resultat av det arbete som påbörjades inom ramen för Landskapsprojektet, ett samarbetsprojekt mellan den regionala kulturmiljövården och Riksantikvarieämbetet. Projektet upphörde 1998 och övergick därefter i andra former.

Syftet med projektet var att öka kunskapen om kulturlandskapet, med tyngdpunkt på de agrara näringarna samt med ett brett tidsperspektiv från våra första jordbrukare till dagens jordbrukslandskap. En preliminär länsöversikt upprättades i projektets inledande fas, vilken skulle ligga till grund för en indel-

ning av länet i homogena agrarhistoriska delregioner utifrån de framtagna resultaten. Därefter skulle fördjupade analyser göras i delregionerna, vilka skulle leda till en ännu bättre kunskap och förståelse för länets agrarhistoria.

Rapporten bygger på de metoder, och följer i huvudsak de intentioner, som Landskapsprojektet arbetade fram. Länsöversikten skall ses som en översiktlig sammanställning av befintligt material, delvis analyserat och framställt i tematiska kartor baserad på Röda kartan (medgivande Lantmäteriverket Dnr 507-96-5226).

Källor och metod

Tidigare forskning

Bohusläns agrarhistoria har inte på samma sätt belysts eller legat i fokus för forskningen, som inom många andra regioner i Sverige, vare sig för arkeologer, historiker eller kulturgeografer. Detta kan delvis förklaras med att källorna har varit mer svårtillgängliga då studier av detta slag omfattar både norska, danska och svenska källor. Arkeologiskt har det stora intresset varit riktat mot hållristningarna, vilka är unika för landet, medan man i mindre utsträckning sökt det samhälle som de skapats i. Under det senaste årtiondet har dock intresset ökat för de förhistoriska agrara lämningarna, men kunskapen är ännu mycket knapp. Historiker har i stor utsträckning haft intresset inriktat på de krig som landskapet varit utsatt för, samt försvenskningen. Ur äldre kulturgeografisk synpunkt har landskapet inte haft så mycket att erbjuda, eftersom det är och inte har varit någon stor jordbruksbygd, och studierna av detta slag är få. Ytterligare en förklaring kan vara att man har accepterat synen på en utveckling likt Sydnorges med ensamgårdar, åkrar som inte trädats samt en till synes enkel jordnatur med lite frälse. Norsk forskning i ämnet har bl.a. berört Norges äldre skatte- och arvssystem samt till viss del förhållandet mellan jordnatur.

Källor

De skriftliga källorna, som framställningen vilar på, är av varierande karaktär, allt från akademiska avhandlingar och nationella atlasverk till mer lokalhistoriskt betonad litteratur, rapporter och artiklar. Några har dock varit av mer central betydelse än andra och presenteras därför närmare, medan andra har studerats mer översiktligt och utgjort referenslitteratur. Källorna kan delas in i fyra huvudkategorier; äldre litteratur före 1900, litteratur från 1900-talet, statistik från Statiska Centralbyrån (SCB) samt kartor som i sin tur består av yngre och äldre, samt småskaliga och storskaliga.

Äldre litteratur före 1900-talet

Fram till år 1658 var Bohuslän omväxlande norskt eller danskt, och källorna fram till dess är följaktligen danska och, framför allt, norska. En ofta använd medeltida källa är Biskop Eysteins jordebok från omkring 1400, allmänt kallad *Röde Bok* på grund av dess röda pärmar. Där redovisas det kyrkliga markinnehavet i Norge, inklusive Bohuslän, i slutet av 1300-talet. Många bohuslänska gårdar och byar har sitt äldsta kända omnämnande i *Röde Bok*. En annan viktig skildring av både ekonomisk och topografisk karaktär är Biskop Jens Nilssøns *Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1574–97*, i vilken han även beskriver landskapet han färdas igenom och bebyggelsen han passerar. Linnés lärjunge Pehr Kalm reser 1742 genom Bohuslän och lämnar många viktiga uppgifter om landskapets karaktär och om hur jordbruket bedrevs, *Västgöta och Bohuslänska resa 1742 (1960/1977)*. Även Linné gör några år efter Kalm en resa genom södra Bohuslän, *Västgötareisa*, och beskriver förutom landskapet även städerna (1746/1978). Prästen Johan Oedman redovisar från samma tid i sin bohuslänska beskrivning, *Chorographia Bahusiensis Thet är Bahus-läns Beskrifning*, även landskapets då kända fornlämningar (1746/1983). Prästen och fornforskaren A. E. Holmberg har genom sina vandringar och seglatser beskrivit Bohusläns historia mellan åren 1805 och 1880 i Bohusläns historia och beskrivning I–III (1979).

Yngre litteratur från 1900-talet

Ägornas fördelning mellan kyrko-, krono- och skattejord har utifrån medeltida diplom och äldre jordeböcker behandlats av O. A. Johnsén i *Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde* (1905). På 1930- och 1940-talen ägnades ett stort intresse för länens landskapshistoria, i regel på uppdrag av en statlig myndighet eller universitet. Mårten Sjöbecks studie av länets landskapliga orientering, *Bohuslän och Göteborg* (1932) följdes av Erik Ljungners jordbrukshistoria, *Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän* (1939). En uppsats av Lennart Dalén behandlade bl.a. länets landskapsregioner, *Bohuslän*

(1938) samt Per-Olof Atlestams akademiska avhandling, *Bohusläns ljunghedar* (1942) som beskriver ljunghedarnas ålder och genetik i Bohuslän. Intresset därefter för Bohusläns landskapshistoria är magert och först på 1980-talet kom intresset tillbaka. Till den yngre litteraturen hör dels Gösta Frammes undersökningar i Vätte härad, *Vätte härad. Ur gångna tiders historia* (1986) och *Ödegårdar i Vätte härad* (1985) samt Mats Widgrens arbete om *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300–1750* (1997). Framme har fördjupat sig både i den medeltida ödegårdsproblematiken och av förändringar i jordägarenaturen fram till 1800-talet. Widgren har studerat tegskiftet i tid och rum och då kommit in på frågor om ägande och arvsförhållande. Dessa tre böcker ligger delvis till grund för denna rapport avseende perioden 1300- till 1800-talet, och för en djupare och mer detaljerad redovisning hänvisas till dessa böcker. Källorna i dessa har utgjorts av det äldre skriftliga källmaterialet inklusive äldre historiska kartor och de ekonomiska kartorna.

Jordbruksstatistik

Jordbruksstatistik från Statistiska Centralbyrån har sammanställts från åren 1995 till 1997. Yngre statistik omfattar hela storlandet Västra Götaland och är därmed ej jämförbar med äldre källor som bygger på Göteborgs och Bohus län eller landskapet Bohuslän. Från och med 1865 fick hushållningssällskapen i uppdrag av Statistiska Centralbyrån att samla in jordbruksstatistik varje år, socken för socken.

Kartmaterial

Det äldre kartmaterialet består av olika kategorier småskaliga respektive storskaliga kartor som återger odlingslandskapet med olika detaljeringsgrad. Dessa har en central betydelse i detta sammanhang. Kartläggningen i Bohuslän kom igång på 1690-talet. Dessförinnan hade enstaka kartor upprättats i samband med jorderannsakingar (Widgren, 1997, s. 21). De storskaliga kartorna omfattar by- och gårdskartor med tillhörande textakter. Syftet med karteringarna varierade men flertalet upprättades i samband med ägodelningar, skiften eller som grund för beskattning (SNA, 1994b, s. 128).

Den äldsta småskaliga karta över länet utgör Kertil Classon Felteus geografiska beskrivning över Bohuslän år 1658, vilken

gjordes i anslutning till Bohusläns införlivning till Sverige. Kartan visar en del större byar, kyrkor, vägar, borgar och broar, dvs. allt som kan vara av militärt intresse. När Gripenhjem karterar länet på 1690-talet är syftet mer av skattemässiga skäl. Det är första gången som man möter gårdarnas och byarnas läge med dess jordnatur och antalet skattade hemman markerade.

Det yngre kartmaterialet, som använts för denna framställning, utgörs i huvudsak av småskaliga kartor. Den första ekonomiska kartan i skala 1:10 000 tillkom vid olika tidpunkter för olika delar av Sverige. Bohusläns kartor framställdes mellan åren 1935 och 1940. Kartorna syftade till att bl.a. användas för förvaltning samt planering av jord- och skogsbruk varvid stor omsorg lades ned på att kartera detaljer i samhällenas utformning samt åkrar, diken m.m. En reviderad ekonomisk karta trycktes på 1970-talet.

Generalstabskartan, utkom runt sekelskiftet, som förutom att vara Sveriges första rikstäckande topografiska karta var den första med en systematisk ortnamnsinsamling. Senare kom den topografiska kartan i skala 1:50 000, som för länets del utkom på 1960-talet, vilken därefter kom att följas av ett flertal småskaliga kartor med olika syften t.ex. för bilism och friluftsliv.

Ortnamn

Ortnamnspublicationer finns från tolv av de arton häraderna. Bohusläns ortnamn har studerats av H. Lindroth i *Bohusläns ortnamn och bebyggelsehistoria* (1945) och av Roger Wadström i *Ortnamn i Bohuslän* (1983). Under senare år har Stefan Brink studerat bebyggelsenamnen med utgångspunkt från Tanums sockens bebyggelsenamn i *Tanumsbygdens bosättningsmönster med särskild utgångspunkt från bebyggelsenamn* (1998). En nyutkommen avhandling av Marianne Lönn, *Fragment av samtal* (1999), bygger på en tvärvetenskaplig analys med arkeologi och ortnamnsforskning i bohuslänska exempel. Hon tar bl.a. upp ortnamnsforskningens källkritiska punkter vid studier av kolonisationsförlopp.

Metod

Källorna har sammanställts och delvis analyserats, dels i rapportens textdel, dels i form av

tematiska kartor. De tematiska kartorna syftar till att tydliggöra länets agrara historia och dess inomregionala variationer. Kartorna bygger på Röda kartans olika skikt, där församlingsskiktet och kommunsiktet bildar geografiska gränser, samt på statistik från ovan anförd litteratur, statistik från Statiska centralbyrån samt från de äldre ekonomiska kartornas textakter. I de tidigare länsöversiktterna (Landskapsprojektet rapporter 1998:1, 1998:6, 1998:7, 1999:8) bygger flertalet av de tematiska kartorna på den ekonomiska kartan, som utkom i stora delar av Sverige på 1950- och 1960-talet. För Bohusläns del upprättades inga ekonomiska kartor vid denna tidpunkt utan en äldre och en yngre version av kartorna finns att tillgå. Den äldre upprättades på 1930-talet, några år efter länets odlingsmaximum, och är utmärkt för studier av detta slag, medan den yngre har tappat stora delar av den agrara informationen. Den äldre kartans bladindelning överensstämmer ej med dagens bladindelning och koordinatsystem, och kan därmed ej användas för att framställa digitala tematiska kartor. En källkritisk synpunkt, då man gör statistiska beräkningar per kommun eller församling, är att man ej kan ställa de erhållna uppgifterna

mot en alltid lika stor areal, då församlingarnas och kommunernas arealer varierar till skillnad mot den ekonomiska kartans rutindelning.

De äldre historiska by- och gårdskartorna har ett stort värde vid studier av detta slag, men att gå igenom samtliga kartor är närmast en omöjlighet. Ett urval av kartakterna har studerats i syfte att se till övergripande strukturer och regionala variationer i odlingslandskapet före 1800-talets omvälvande jordbruksutveckling. Yngre småskaliga kartor har enbart använts för mer översiktliga syften.

Ortnamnsanalyser har i dag fått ett allt större utrymme vid studier av kolonisationsförlopp och bebyggelsemönster. Dessa analyser skall ses som ett stöd och måste ställas mot resultat från andra discipliner.

Bilden av det förhistoriska agrarlandskapet i denna framställning bygger på fornlämningsbilden samt rapporter från ett antal arkeologiska nedslag med stöd av ortnamns-tolkningen. Det har inte varit möjligt inom ramen för detta arbete att göra en systematisk genomgång av alla lösfynd som på olika sätt kan ge upplysningar om den äldre agrarhistorien.

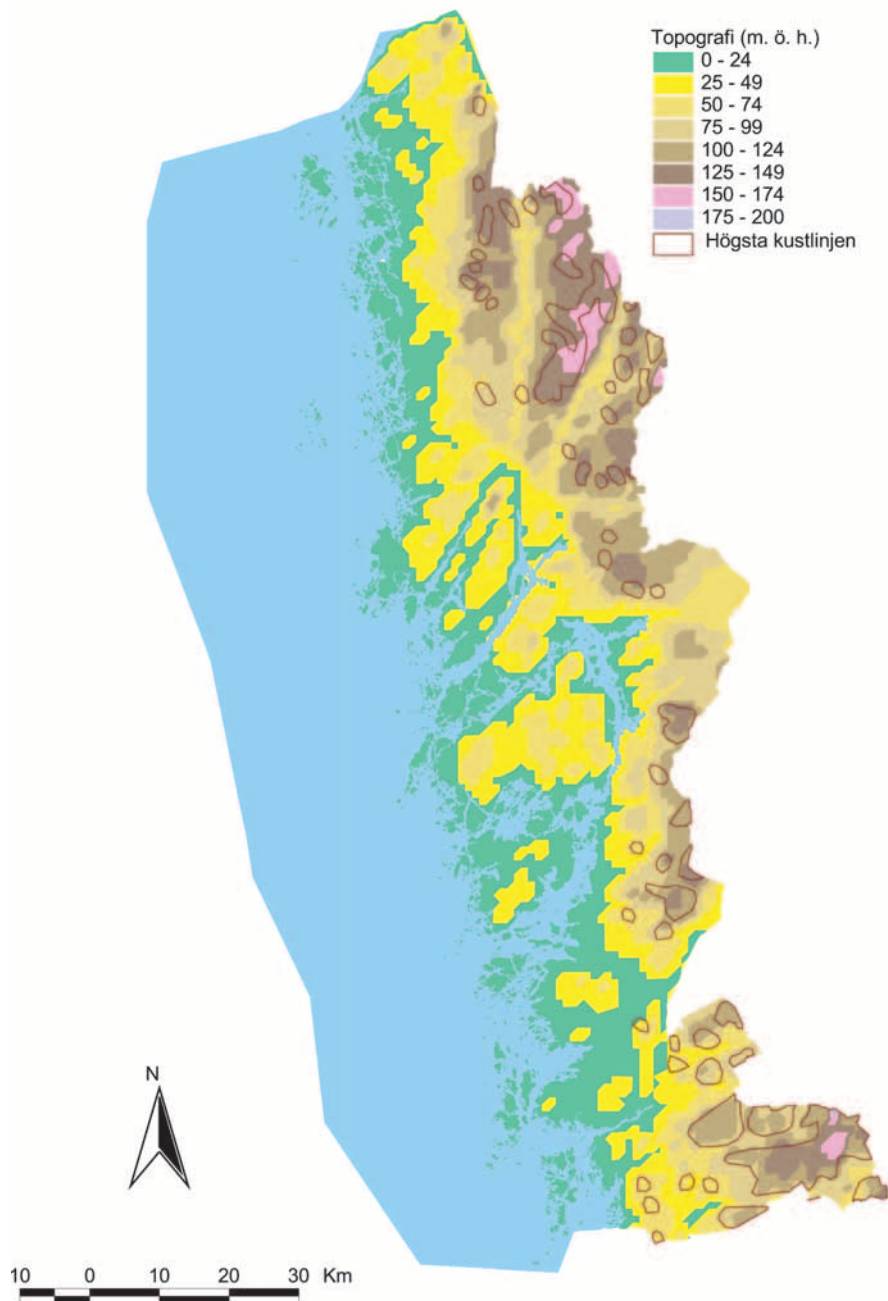
Naturgeografi och biotoper

Linnés lärjunge Pehr Kalm som reser genom landskapet 1741 ger en kort men målande beskrivning av Bohuslän: "Bohuslän, som ligger mellan Göta älv och Svinesund längs vid västra havet, är ett mycket bergaktigt land allt igenom, dock bliva bergen desto fler och större, ju närmare man kommer mot Norge. Emellan desse berg ligger antingen vackra åkrar och ängar eller sjöar, moras, utmarker och skogar." (Krantz, 1977, s. 190.)

Gränslandet Bohuslän är ett sprickdalslandskap. Mitt mellan hav och skogsland finner vi ett virrvarr av branta eller kullriga berg skilda åt av korsande sprickdalar (Figur 1). Dessa är gamla s.k. krosszoner, försvagningar i jordskorpan, som senaste inlandsisen breddat och fördjupat. Berggrunden i Bohuslän kan i stora drag delas upp i två stora områden med Gullmarsfjorden som skiljelinje. I söder och öster om fjorden dominerar gamla gnejser, de

äldsta är 1700 miljoner år. Norr och väster om Gullmarsfjorden har senare geologiska processer resulterat i förkastningar och sprickbildningar, där yngre magmatiska bergarter, som granit, pegmatit och diabas, trängt upp. Bohusgranitens gamla magmakropp är daterad till cirka 900 miljoner år.

Under senaste nedisningen omskulperades landskapet, och när landisen släppt sitt grepp från Bohuslän för cirka 15 000 år sedan, töm-

Figur 1. Topografi. Höjdskillnader med 25 meters intervall (meter över havet) med högsta kustlinjen markerad. Källa: GSD Röda kartan.

des dess last av morän och leror. Havet täckte nästan hela området och bidrog med att svalla och omlagra jordmassorna. På högplatåerna återstod oftast tunna och magra moränjordar, medan de gamla fjordarna fylldes med lera. De förra utgjorde odlingsmarkerna för de första svedjebbrukarna innan järnplogen introducerades. De senare blev de bördigaste odlingsområdena och ligger nu som havets minne i landskapet, där de tvära bergbranterna utgör fornhavets kust.

Om vi återvänder till stränderna vid någon av alla de vikar och bukter, som utgör kapillä-

rer av världshavet i den bohuslänska inner-skärgården, finner vi att dessa forna fjordbottnar utgörs av strandängar eller åkermarker. Strandängen som påverkas av det översilande saltvattnet har utvecklat ett växtsamhälle med speciellt salttoleranta örter och gräs. Dessa har under långa tider utgjort ett omtyckt bete för bondens nötkreatur, hästar och får. Under de senaste decennierna har hävden tyvärr upphört på många s.k. sältor (marina strandängar), och en hel rad växtarter håller på att försvinna. Bland dessa örter kan nämnas kustgentiana, kus-

tarun, marrisp och smultronklöver. Även flera fågelarter minskar eller försvinner när de betade ängarna växer igen med strätta, älggräs, bladvass och klibbal. Arter som kärrsnäppa, rödbena och gulärta har minskat dramatiskt under senaste halvsekl.

I alla grunda vikar mynnar i regel ett sedimentförande vattendrag, som kan ses som en rest av en stor flod som en gång eroderade sig ner i de gamla marina lerorna. Om vi följer ett sådant vattendrag, finner vi att det alltid vindlar sig igenom odlingsmarker. De flesta gamla ängsmarker, som förr var viktiga för produktion av vinterhö, har i dag ersatts av åkrar med insådda vallgräs, spannmål eller oljeväxter. Denna växtkultur kombinerat med täckdikning, kemisk bekämpning av ogräs, effektiv utsädesrensning, kraftiga gödselgivor och i värsta fall plantering av granskog, har utarmat den biologiska mångfalden. Det är därför inte så konstigt att de flesta örter och gräs, som finns med på Artdatabankens lista över hotade och utrotade arter, har sin förekomst i det gamla odlingslandskapet. I Bohuslän finner vi de artrikaste ängsmarkerna på magra sandjordar med inslag av skalbankar. Dessa kan vara belägna långt från nuvarande havsstrand på nivåer över 100 m.ö.h.

Kalken från gamla marina musslor, snäckor och havstulpaner bidrar i hög grad till en s.k. kalktorräng med växter som gullviva, vädtklint, fältgentiana, slättergubbe, brudsporre samt olika svampar inom grupperna vaxskivlingar, klubbsvampar och röksvampar. Många ryggradslösa djur, främst insekter som fjärilar och skalbaggar, förekommer som artspezifika betare eller parasiter på många ängsväxter. Om hävden upphör på ängen innebär detta att också faunan snabbt utarmas och ersätts av en biologisk enfald.

Flera andra viktiga biotoper för hotade arter finner vi också på de gamla vårdträd, fruktträd och lövskogsalléer som planterats för flera hundra år sedan kring gårdar och torp. Dessa träd utgör en skoglig kontinuitet och har skapat förutsättning för en rad sällsynta lavar och mossor, skalbaggar och landmollusker att fortleva i.

De ekonomiska stöd, som många jordbrukare erhållit för att vårda kulturmiljön på sina fastigheter, har därför varit lika viktiga för att vårda och bevara de biologiska värdena. Även ekonomiska stöd till bönder som

vill återskapa våtmarker är mycket viktiga. Detta är ett förnuftigt sätt att minska läckaget av näringsämnen till våra kusthav, samtidigt som man gynnar våtmarkernas myllrande djurliv och lägger odlingsmarker i ”malpåse”.

Under de närmsta tio åren kommer det att ske en katastrofal förlust av såväl biologiska som kulturella värden, om inte lönsamheten inom de bohuslänska småjordbruken drastiskt förbättras. Mycket snabbt kommer såväl betesmarker (hagmarker) som åkermarker att förbuskas då alltfler djurbesättningar skickas till slakt.

Sjöar, vattendrag och myrar

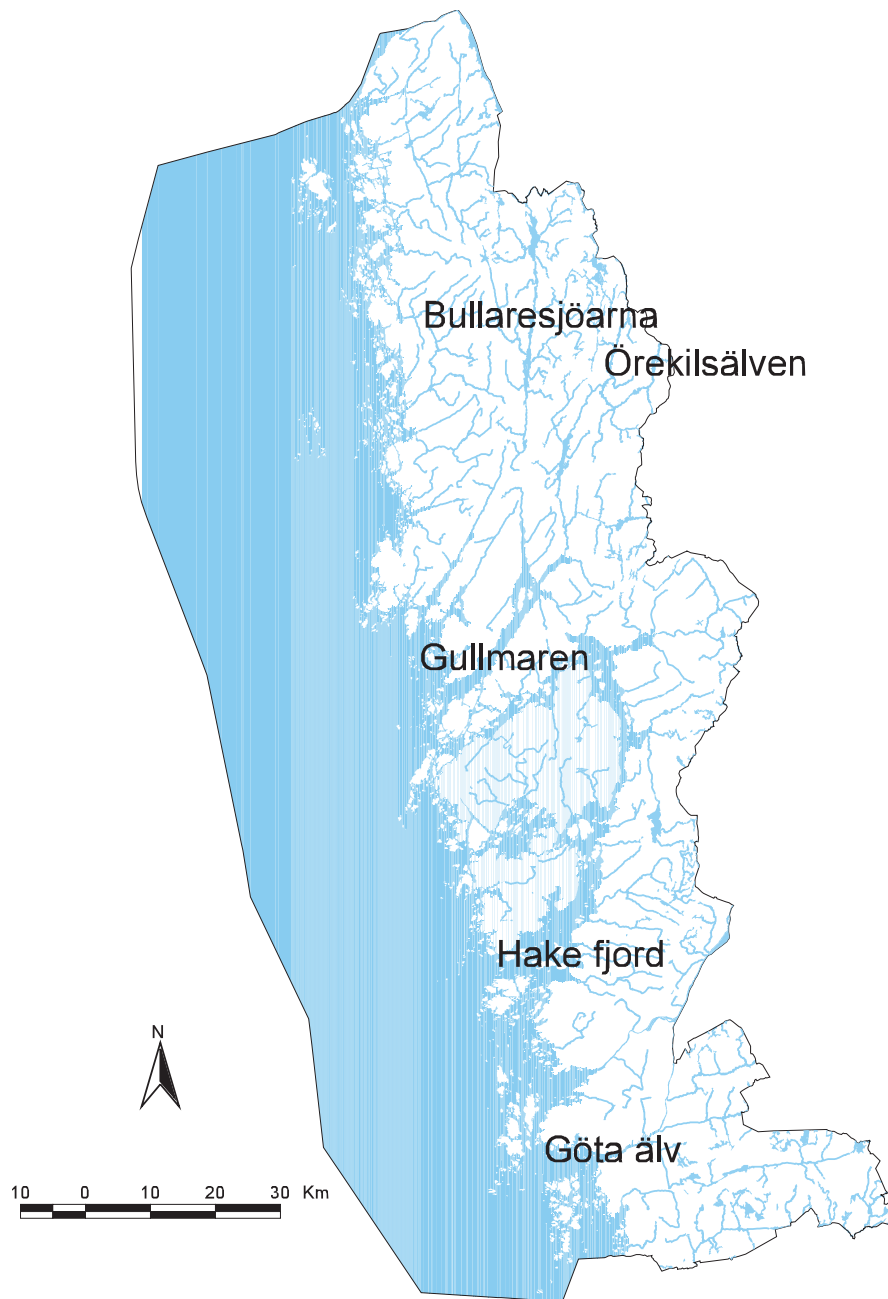
Förutom fjordarna och sunden är länet förhållandevis fattigt på andra vattendrag (Figur 2). Kustens vikar och fjordar skiljer sig från varandra då kustsprickorna går i nord-sydlig riktning medan fjordsprickorna går i nordöst-sydvästlig riktning. Några av de större fjordarna är Åbyfjorden, Brofjorden, Gullmarsfjorden och Ellösa-Borgilafjord (Dalen, 1938, s. 57).

Flertalet av sjöarna ligger i landskapets nordöstra del. Till de större hör Bullaresjöarna varav södra Bullaren är Bohusläns största sjö. Kornsjöarna utgör ett annat större sjösystem som gränsar mot Dalsland. Övervägande delen av sjöarna är sprickdalssjöar medan ett fåtal är lerslättsjöar.

De större älvarna utgörs av Göta älv som och rinner genom länets södra del och ut i havet i väster. I länets nordvästra del förbinder Kynne älv Kornsjösystemet med Bullaresjöarna. Öster om Bullaresjöarna rinner Örekilsälven. Utöver dessa finns ett flertal mindre älvar, som genom åren bildat ganska kraftiga bäckraviner som delar in landskapet i flera mindre topografiskt avgränsade delar.

Myrmarker (mosse och kärr), vilka arealmässigt är mycket små, finns i huvudsak i inlandets höglänta terräng varav flera utgör högmossar.

Bohusläns jordarter: "Vid en jämförelse mellan de fyra geologiska kartbladen för Bohuslän finna vi vissa framträdande motsatser mellan norra och södra Bohuslän. Det ena gäller jordlagrens inbördes proportioner i kustbandet. Under det att på Strömstadsbladet morän och sand upptaga vardera en god

Figur 2. Hydrografi. Källa: GSD Röda kartan.

tredjedel och leran således knappt en tredjedel av jordens areal, upptager leran på bladen Uddevalla–Göteborg minst lika stor areal som de andra jordlagren sammantagna. Gränsen går ungefär vid Grebbestad.” (Ljungner, 1938, s. 11.)

Klimat- och vegetationszoner

Inom södra Sverige är västkusten det mest lokalmaritima området. Havet verkar klimatutjämnande med milda vintrar och svala

somrar. Kustzonen har lite nederbörd medan inlandet har mer än genomsnittet för övriga inlandsdelar. Inom Bohuslän finns således ganska stora klimatskillnader mellan kust och inland samt mellan norra och södra Bohuslän. Antalet dagar med frost per år är få i Bohuslän. Vissa områden i norra länsdelen har kontinentalt klimat och inom dessa områden saknas vissa atlantiska växter (Natur i Göteborgs och Bohus län, 1979, s. 34 f.).

Vegetationsregionerna i Bohuslän utgörs av en barrskogsregion i landskapets inland, en lövskogsregion i södra och mellersta kustlandet

och en kalskärsregion i yttre kustbandet. I kustlandets skogsregion fanns tidigare ädellövskogar som skövlades bort med början under medeltid fram till 1800-talet. Barrskog har senare planterats inom lövskogsregioner varför

gränserna raderats ut. Den naturliga invandringen av barrträd skedde för cirka 7 500 år sedan då tallen gjorde sitt inträde medan granen kom först runt Kristi födelse (Natur i Göteborgs och Bohus län, 1979, s. 42 f.).

Dagens jordbrukslandskap

Landskapet är under en ständig omvandling och starkt beroende av varje tids jordbrukspolitiska strömningar inom och utom landet. De svängningar inom jordbrukspolitiken som skett från 1960-talet fram till 1991 års avregleringar samt inträdet i EG och EU har präglat jordbruksutvecklingen. Hur har 90-talets jordbrukspolitik, vilken innebar ändrade stödåtgärder, miljöstöd samt en minskad mjölk- och spannmålsproduktion, påverkat jordbruksutvecklingen i Bohuslän?

Hela Bohuslän ingår i jordbruksområdet Götalands skogsbygder, vilket som namnet anger domineras av skogsmark med inslag av öppen mark (SNA, 1994a, s. 60). Av Sveriges kulturlandskapsregioner ingår Bohuslän i norra Götalands kustbygd och bebyggelsegeografiskt tillhör länet Dalbygdsregionen (a.a., s. 65).

Det bohuslänska jordbruket är i dag i huvudsak baserat på animalieproduktion där vallodling utgör den största åkerarealen. Större sammanhängande åkerarealer finns i huvudsak i anslutning till några av de större sprickdalarna samt inom lerslätterna. Delar av Göta Älvs dalgång kan anses vara en fullåkersbygd dit man även får räkna Tanumslätten. Även Orusts och Tjörns lerdalar är till stora delar i dag uppodlade (a.a., s. 74).

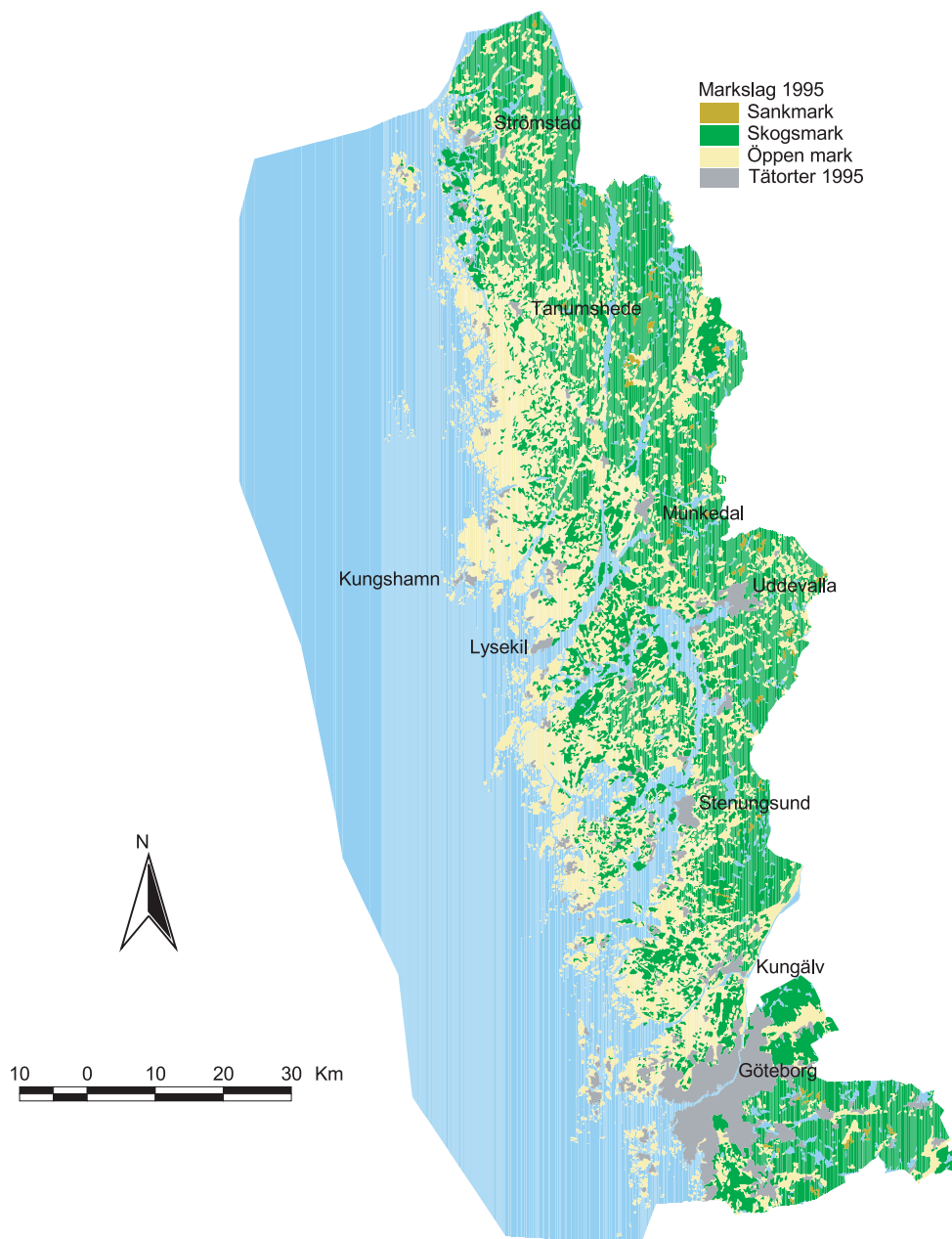
Fördelningen mellan de olika markslags-typerna från 1950-talet fram till i dag har förändrats, då både åker- och skogsarealerna minskat medan övrig mark ökat. Länets landareal fördelar sig på 25 procent åkermark, 28 procent skogsmark medan resten utgörs av annan mark eller mark utanför jordbruks- och skogsföretag (Figur 3) (SNA, 1992, s. 26). Betesmarken omfattar endast 6 procent av länets areal (a.a., s. 26). Detta är något miss-

visande då endast mark ej lämplig att plöja har räknats in i denna kategori. Betets areella omfattning är i dag avsevärt större om man till detta lägger all åkermark som betas. I 1998 års lantbruksregister redovisas både naturbetesmark och kultiverad betesmark, vilket visar att av Sveriges totala betesareal låg 60 procent inom Götalands skogsbygder och Götalands slättbygder (CAP, 1999:28, s. 39).

1995 fanns cirka 3 500 jordbruksföretag i länet (Figur 4 a) (SCB, 1995). De flesta jordbruken ligger i Tanums kommun, i Uddevallaområdet, runt Kungälv samt på Orust. Flertalet av dessa är små i jämförelse med mellersta och södra Sverige. Drygt hälften är mellan 2 till 30 ha medan 25 procent omfattar företag med 30 till 50 ha och resterande av större jordbruk. Tanums kommun är i dag den både arealmässigt och till antal jordbruksfastigheter största jordbruksbygden i länet. Jordbrukarna blir allt färre men de odlar allt större arealer för att kunna vara bärkraftiga. Detta har även bidragit till att arrendena har ökat sedan 1950-talet.

1927 års åkerareal utgjorde odlingsmaximum för Bohuslän. Därefter minskade åkerarealen med 15 till 24 procent till år 1988. Totalt omfattar länets åkermark cirka 68 000 ha. På cirka hälften av denna areal odlas vall- och grönfoder samt inom nästan en tredjedel fodersäd (Figur 4 b). Brödsädsodlingen, till vilken i huvudsak enbart vete har räknats, utgörs av cirka 4 000 ha. Resterande del av åkermarkens grödor utgörs av övriga jordbruksprodukter, som potatis, ärtor m.m.

Ängs- och hagmarksinventeringen visar att bevarade ängs- och hagmarker förekommer spritt i hela länet men företrädesvis

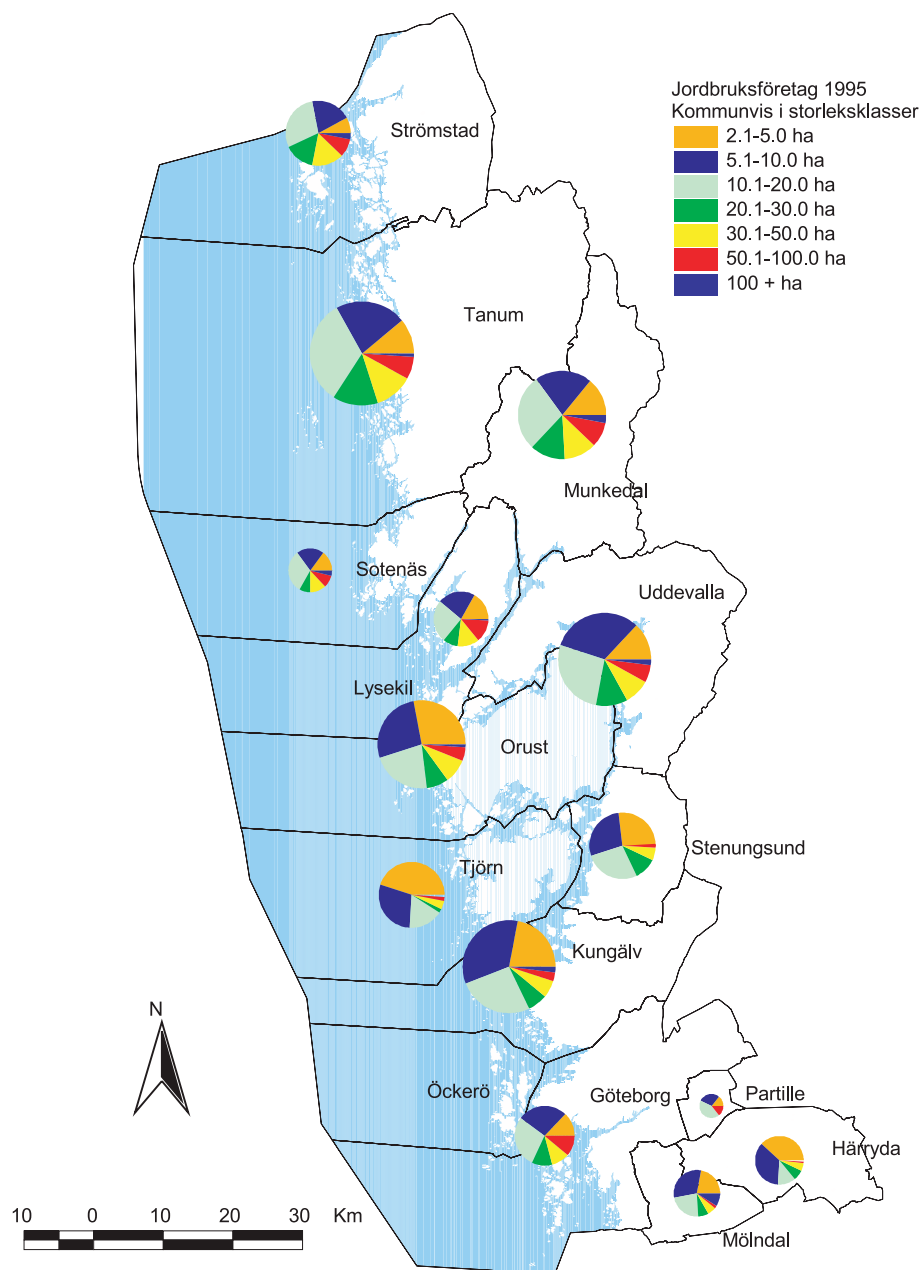
Figur 3. Markanvändning 1995. Källa: GSD Röda kartan.

utmed kusten och i de kustnära områdena (Figur 5). Flertalet områden ligger i Tanums och Tjörns kommuner. De mest bevarandevärda områdena (klass 1) finns i huvudsak vid kusterna samt på de stora öarna. Ett av de större områdena ligger utmed Tjörns sydkust i Stenkyrka socken (Ängs- och hagmarksinventeringen, Länsstyrelsen i Västra Götalands län).

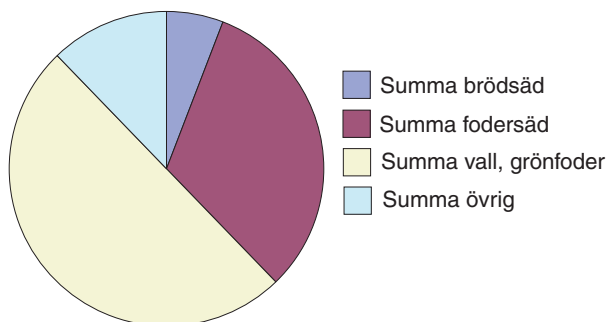
Djurhållningen i länet utgörs i huvudsak av nöt, får och svin samt fjäderfä (Figur 4 c). Av dessa är drygt hälften nöt, drygt en fjärdedel får samt resterande svin. Av de cirka 50 000 nötboskap som i dag finns i länet

utgör knappt en fjärdedel mjölkkor. Utvecklingen mot färre mjölkkor följer EU:s intentioner. I förlängningen är även detta ett hot mot de jordbruksbyggnader som är knutna till djurhållningen (CAP, 1999, s. 13).

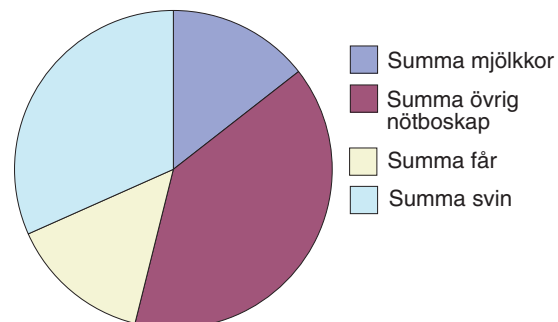
Drygt hälften av alla jordbruk omfattar även skogsbruk (1989). Skogsarealerna är i regel små med upp till 40 ha skog per företag. Av Bohusläns landareal är i dag mellan 20 och 60 procent skogsmark, med en stigande skala från kusten mot inlandet och länets östra gräns. Av denna utgörs 10 till 20 procent av gammal skog dvs. äldre än 80 år. I förhållande till övriga Sverige har Bohuslän ett

Figur 4 a. Jordbruksföretag 1995. Kommunvis och i storleksklass. Källa: SCB Statistiska databaser.

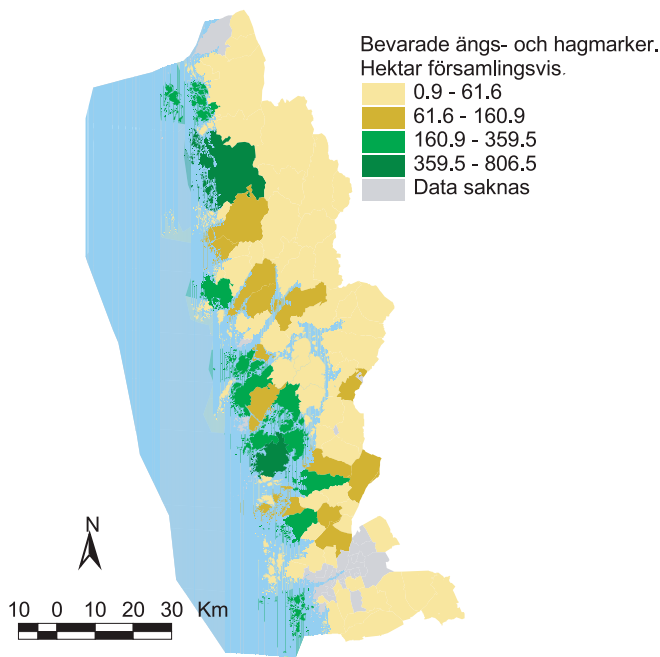

Figur 4 b. Åkerareal 1995. Arealens nyttjande i hela länet. Källa: SCB Statistiska databaser.

Figur 4 c. Husdjur 1995. Fördelning över djurslag i hela länet. SCB Statistiska databaser.

Figur 5. Ängs- och hagmarksinventeringar. Naturvårdsklasser. Källa: Länsstyrelsen i Västra Götalands län.

förhållandevis ungt skogsbestånd. Av trädslagen förekommer tall i hela länet med en tyngdpunkt i norr, medan granen dominerar inom länets nordvästra del och är mer sparsam utmed kusten. Av ädellövträd finns endast mindre rester kvar i södra Bohuslän. Eken utgör ett undantag och är relativt vanlig utmed stora delar av kusten och i mellersta Bohuslän, då ofta i form av ”krypek”.

Länet är i dag i huvudsak förknippat med handel, varv, fiske, fraktfart och turism. Dagens bohuslänska bonde är ingen brödsädsbonde utan den agrara inriktningen är numera baserad på djurhållning (SNA, 1992, s. 27).

Göteborgs befolkning växte från 160 000 år 1900 till 783 000 personer år 1998. Staden är i dag Sveriges näst största kommun med 82 församlingar. Flera av Sveriges tunga verkstadsindustrier är förlagda till Göteborg. Skogsindustrin däremot är i huvudsak koncentrerad på pappersindustrin vilken kan representeras av Munkedal.

Historisk tillbakablick

I dag ingår Göteborgs och Bohus län i Västra Götalands län. Länet slogs samman 1997 med Älvsborgs och Skaraborgs län. Det gamla länets gränser skiljde sig från landskapet Bohuslän genom att till länet hörde Valbo-Ryrs socken i Dalsland samt hela södra länsdelen söder om Göta älv, vilken tillhör Västergötland, förutom Lindome socken som tillhör Halland.

Äldre administrativa och organisatoriska samhällssystem, före kristnandet, är svåråtkomliga (se kapitlet Det förhistoriska kolonisationsförloppet). Ledungsorganisationens ålder, för Norges del indelad i skeppsredor, är under diskussion. Flera forskare anser att den infördes under vikingatidens senare del, medan andra anser att den införts i Bohuslän först under tidig medeltid (Lönnroth, 1963, Brink, 1998, Andersson, 1981, Lönn, 1999). Den senmedeltida indelningen av norra Bohuslän utgjordes av 16 skeppsredor, medan södra Bohuslän var indelad i Inland och Utland, vilka bestod av fyra skeppsredor

(Brink, 1998, s. 5). Skeppsredorna i södra Bohuslän grundar sig på en äldre häradsindelning med troligen förhistoriska rötter (Andersson, 1981, s. 7), medan Bohusläns norra skeppsredor har rötter i gamla bygdenamn (Brink, 1998, s. 5).

Sockenindelningen brukar i regel räknas ha uppkommit under tidigmedeltid, men har ibland ansetts vara äldre. Bohusläns sockennamn motsvarar ej några äldre bygdenamn (a.a., s. 4), utan bildar artificiella distrikt organiserade med kyrkan i centrum (Andersson, 1981, s. 4), dvs. mer konstruerat än t.ex. Västergötlands socknar som har en mer vildvuxen indelning (a.a., s. 46). Namnen på länets byar och gårdar avspeglar sig på namnsättningen av socknarna, och det finns inget stöd för att socknarna skulle vara äldre än tidigmedeltid.

Det äldsta kända namnet på landskapet Bohuslän är förmodligen det Ranrike (ragnaricii) som omnämns av Jordanes på 500-talet och senare även omnämnt som Ranafylke.

Vilket område som åsyftades är något oklart. Det kan avse antingen ett område motsvarande hela landskapet eller större, eller enbart norra hälften av Bohuslän (bl.a. Brink, 1998). Det vanligaste namnet för detta område i äldre skrifter är Viken, vilket förekommer redan omkring 1250 i den norska Gulatingslagen. Vad Viken egentligen geografiskt stått för är oklart, då motstridiga uppgifter finns i litteraturen. Sannolikt bestod Viken ursprungligen av kustområdet på ömse sidor om Oslofjorden, den stora viken. Länets södra del benämns under medeltid som Älvsyssell. Efterleden -syssel pekar på ett förvaltningsområde, ett yngre administrativt system, inte en gammal bygd eller landskap (Andersson, 1981, Brink, 1998). Denna tudelning av Bohuslän har säkerligen rötter i förhistorisk tid (Brink, 1998), vilken skall visa sig bestå fram till våra dagar, framför allt som en kulturgräns.

Under 1200-talet fick de både bygderna en gemensam lagman. Bohuslän, som då tillhörde Norge, växte i betydelse. Staden Kongahälla anlades och kung Håkon Håkonsson lät uppföra borgen Ragnildsholm för stadens skydd (Nationalencyklopedin, 1990, s. 119). Vid samma tidpunkt hade Sverige lyckats nå fram till Västerhavet via en korridor mot Göta älvs mynning. Under 1300-talet kom ytterligare en borg att uppföras, Bagahus (sedermera Bohus), vid Göta älvs förgrening. Namnet Bohuslän möter man först under 1400-talet vilket till att börja med endast avsågs den södra delen. Under 1500-talets början blev Norge en provins till danska kronan och styresmannen på Bahus blev länsman över hela provinsen ända upp till Svinesund. Svenskarna försökte hela tiden få en bredare front mot Västerhavet, och i början av 1600-talet anlade svenskarna Göteborg vid Göta älvs mynning (se Göteborgs stad nedan). Svenskarna härjade i hela Bohuslän men värst drabbat blev den södra delen (Framme, 1986, s. 139). Sveriges segrar vid Brömsebro år 1645 innebar att Halland blev svenskt, och vid freden i Roskilde år 1658 blev Bohuslän svenskt (Rosén, 1978).

Bara några år efter freden påbörjades den s.k. Gyldenlövefejden, vilken pågick mellan åren 1675 och 1679. Norge anföll Bohuslän med målet att inta Göteborg. Bl.a. brändes godset Blomsholm i norra Bohuslän. Striderna höll på fram och tillbaka under åren för

att sluta vid freden i Lund år 1679, och Bohuslän förblev i Sveriges makt. Befolkningen drabbades hårt av kriget med en nedgång av befolkningsantalet som följd, vilket i sin tur ledde till en viss ödeläggelse av bebyggelsen (Holmberg, 1867).

År 1681 genomdrevs den svenska kungliga uniformiteten i Bohuslän. Dansk-norsk lag skulle gälla där Sveriges fundamentallag ej förnärmades, vilket i realiteten innebar att alla lagar och privilegier kunde ifrågasättas. Länet var enligt en del rapporter mer beskattat nu än före försvenskningen. Adelns förmåner minskade och med reduktionen försvagades den ytterligare. Från 1679 följde en trettio år lång fredsperiod fram till det stora nordiska kriget som pågick under åren 1700 till 1721. Bohuslän berördes först tio år efter krigsutbrottet av strider och genommarscher (Framme, 1986, s. 150).

Bohusläns historia präglas således av att under en lång tid ha utgjort ett gränslandskap mellan de tre nordiska rikena. Länets inre historia har även till stor del påverkats av läget på gränsen mellan hav och inland (Nationalencyklopedin, 1990, s. 121). Under 1700- och 1800-talet expanderar de maritima näringarna. En kraftig befolkningsökning och uppodling skedde under 1800-talet. 1900-talet präglas av industrialiseringen och ”den stora varvsperioden” vilken upphörde år 1986 (Na, 1990, s. 121).

Göteborgs stad

Det nuvarande Göteborg är en sammanslagning av Nya Lödöse och Göteborg, vilka låg på var sida om älven. Göteborg fick stadsprivilegier först år 1607, men brändes ner och återfick privilegierna år 1621. Stadsbildningen är starkt präglad av topografien, som utgör ett typiskt skärgårdslandskap med klippor och dalstråk av lera. Stadskärnan ligger i huvudsak i Göta älvs sank dalgång. Göteborg kom att bli Västsveriges ledande stad och blev redan år 1620 residensstad och senare även stiftstad. Den svenska statsmakten inriktade sig på att skaffa Göteborg ett stort uppland utmed kusten. Göteborg var den viktigaste hamnen på västkusten för handel in och ut från Västsverige med handelshus, vilka fungerade som förmedlare och kreditgivare långt in på 1800-talet. Under 1800-talets mitt kom Göteborg även att framstå som en stor fabriksstad främst inom textil och livsmedel.

Sedan tillkom metall- och verkstadsindustrin, skeppsvarven och rederierna. Från 1860-talet ökade stadens areal allt mer, och flera av de jordbruksenheter som låg i närområdet kom att inkorporeras som mark till staden.

Göteborgs kärna har i dag en välbevarad holländskt influerad stadsplan från 1600-talet med ett delvis igenlagt kanalsystem (SNA, 1994a, s. 74).

Bohusläns agrara landskapshistoria – en översikt

De geologiska och topografiska förutsättningarna är av avgörande betydelse i kulturlandskapets utveckling. Bohuslän är ett långsmalt landskap med lång kuststräcka och förhållandena, dels mellan norra och södra Bohuslän, och dels mellan kust–inland–fjällbygd skiljer sig åt. Sprickdalarna har utgjort viktiga kommunikationsleder. Genom sprickdalarna i öst–västlig och nordöstlig-sydvästlig riktning skapades den betydelsefulla kontakt mellan kust och inland, som sedan den äldsta stenåldern präglade bosättningsmönster och landskapsutnyttjande.

Den agrara tyngdpunkten har legat i inlandet, som utgör landskapets mellanzon, medan kust respektive fjällbygd, ur ett agrart perspektiv, har utgjort resurs- och expansionsområden. Den stora skärgårdsregionen har periodvis nyttjats intensivt för odling, men framför allt för bete och slätter.

Den speciella topografin gav landskapet begränsade utrymmen för odling långt fram i tiden. De lättbearbetade dalsidorna har i vissa delar utnyttjats kontinuerligt sedan förhistorisk tid. En lång historisk odlingskontinuitet i dessa områden gör det dock svårare att se spåren, eftersom de ofta är bortodlade. Detta gäller även slätterna där jordbruket framför allt intensifierats sedan medeltidshistorisk tid. Under det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets odlingsexpansion nyttjades nästan all brukbar mark. De fragmentariska spår som trots allt finns kvar återfinns främst i områden som inte odlats från 1700- eller 1800-talet och framåt. Rikast på lämningar är skärgård och fjällbygd där ett stort antal bevarats på grund av förändrat marknyttjande.

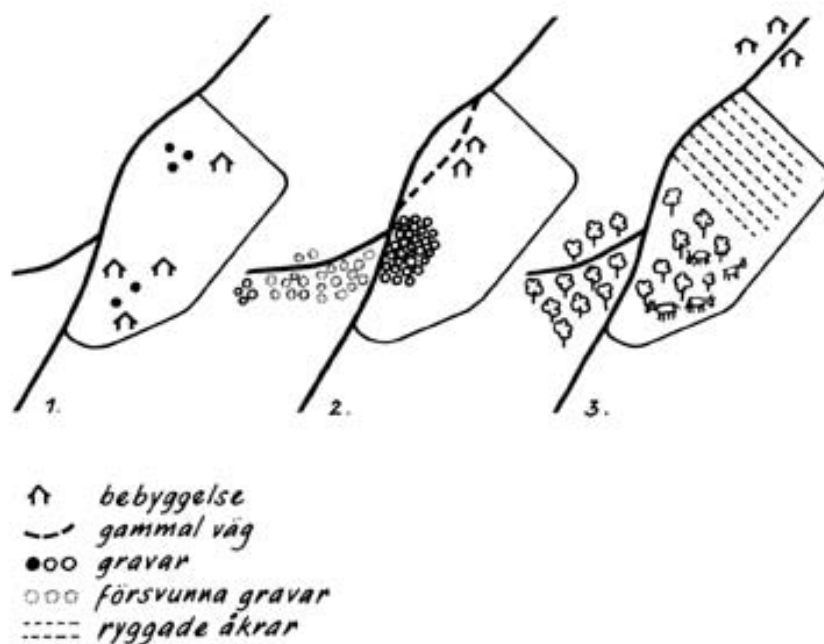
Fossila odlingslandskap

Det förhistoriska

Visuella agrara spår från förhistorisk tid är sparsamma. Före de äldsta kartorna vid 1600-talets slut är det framför allt pollenanalyserna som berättar om att det odlades, vad som odlades, om betespräglad mark etc. Till det kan läggas resultaten från ett fåtal arkeologiska och kulturgeografiska undersökningar i landskapet.

De pollenanalyser som finns för Bohuslän ger en generell bild av jordbruksutvecklingen. Den inleds med en tydlig ökning av åker- och betesindikerande växter från senare delen av stenåldern. Det var huvudsakligen enkorns- och tvåkornsvete som odlades. Från bronsåldern blev landskapet allt mer öppet som en följd av att boskapskötseln blev mer omfattande och att uppodlingen ökade. På åkrarna såddes korn, havre och brödvete. Man odlade också rovor, hirs, ärtor, mälla och sannolikt nässlor. Som tamdjur höll man häst, ox, får, get och svin. Från omkring Kr.f. skedde en kraftig förändring av vegetationen som en följd av det mänskliga inflytandet. En intensifierad betning och ökad odling gav ett allt mer öppet landskap. Runt århundradena 500 och 600 e.Kr. skedde en tillbakagång av åker- och ängspollen, vilka sedan åter successivt ökade. Förutom pollenanalyserna är det framför allt makrofossilproverna som ger upplysningar om att odling förekommit.

I anslutning till vissa undersökta boplatser och gravar från yngre bronsålder–äldre järnålder har det påträffats åderspår, men trots ett stort antal undersökningar finns det få övriga agrara spår från den tiden. Under-

Figur 6. Undersökningsområdet i Hallerna har använts på olika sätt under olika tider, vilket framgår av de tre bilderna. 1) Äldre järnålder. 2) Yngre järnålder. 3) Medeltid. Källa: Nyqvist, 1992, s. 37.

sökningarna av svedjade åkrar i Munkeröd i Stenungsunds kommun utgör ett undantag. Åkerytan hade där brukats genom svedjeodling i återkommande perioder från yngre stenåldern till tidigmedeltid. En pollenanalys från platsen visar förekomst av korn, råg och vete. Råg ökade markant i tidigmedeltid. Där fanns också inslag av havre och lin (Lindman, 1992).

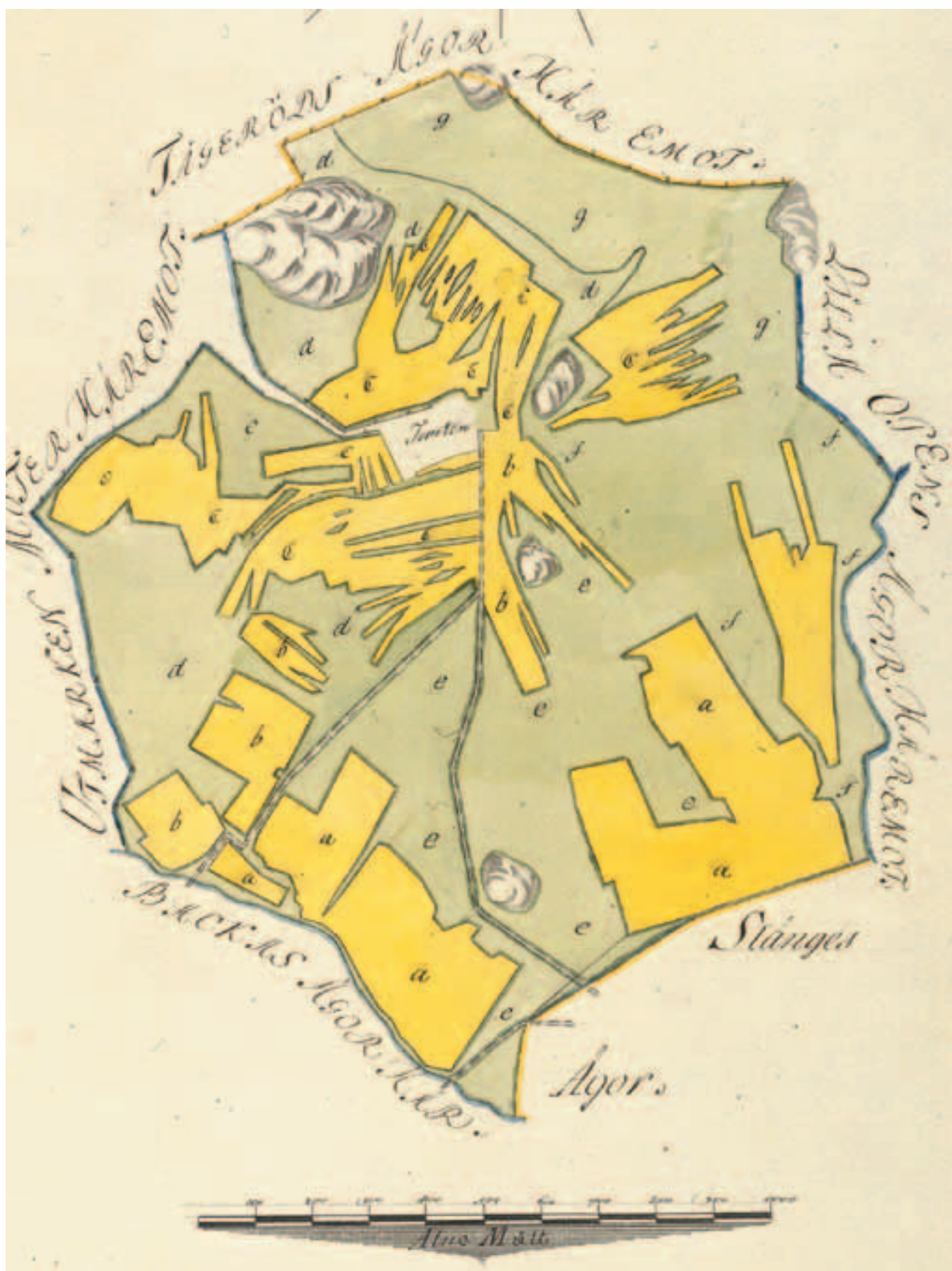
I Tanum påträffades vid undersökningar 1991 ett stort sädesförråd som daterats till bronsåldern. Flertalet av de 350 000 förkolnade fröna var skalkorn, men där fanns även skallöst korn, havre och vete (Gerdin, 1992). Sädesförråd har även påträffats i Stinneröd, se nedan.

Åkerjorden bearbetades med årder åtminstone från bronsåldern. Årdren har mycket sällan bevarats till vår tid, men i de bohuslänska hållristningsscenerna kan man se att både oxar och hästar användes som dragdjur, och det går även att urskilja olika årdertyper. Något som skulle kunna utgöra förhistoriska åkrar påträffades i samband med Landskapsprojektets inventeringar i Tanums socken (Franzén, 1998). Minst tre terränganpassade röjda ytor kunde urskiljas i en svag västsluttning på en nivå av 30 till 35 m.ö.h. Ytorna var närmast ovala mellan 5 och 8 m stora och svagt skålade. Mellan två av ytorna finns ett skålgropsblock och i anslutning till åkrarna

finns två flyttblock med odlingssten i kanterna. I närområdet finns stensättningar, rösen och gravfält med resta stenar. Liknande områden med fossila åkrar har påträffats bl.a. i Västergötland. Dessa dateras till järnålder, när de uppträder centralt i ett jordbruksområde med en storskalig medeltida bystruktur (Widgren, 1986, s. 14).

Den agrara utvecklingen påverkade även husbyggandet. Långhus med särskild fähusdel finns belagt i Sverige från äldre järnåldern. Undersökningarna av det stora långhuset i Hallerna i Stenungsunds kommun, daterat till mellan 200 och 400 e.Kr., visade att man använt en del av huset till förvaring och bearbetning av säden (Viklund, 1997, s. 121 f.). I Stinneröd, cirka tre mil norrut, påträffades däremot ett förkolnat sädesförråd (200 f.Kr.–0) i vad som tolkas som ett separat hus (Ortman, 1999). Pinnhål i anslutning till gården har tolkats som möjliga rester efter ett hägnadssystem. Ett motsvarande system av rester efter hägnader har även påträffats på Hallerna i Stenungsunds kommun. Undersökningarna i Hallerna (Figur 6) kunde också visa exempel på hur ett mindre områdes markanvändning förändrats över tiden (Nyqvist, 1992).

Fossila strukturer kan i dag finnas kvar i åkrar som odlats senare. På Stora Oppen i Tanums socken i norra Bohuslän åtskiljs de

Figur 7. Historisk karta över Stora Oppen, Tanums socken, år 1794. LMV aktnummer N116-101:1.

smala åkrarna av två till tre meter breda jord- och stenvallar, vilka löper parallellt längs med sluttningen. I vissa fall är vallen lika bred som åkern. De syns som impediment på kartan från slutet av 1600-talet, men tycks då ha förlorat sin funktion i den nya markorganisation (Figur 7). Åkern odlades in på 1930-talet och vallarna, som syns än i dag, låg då kvar som impediment. I åkrarnas närhet har en boplats med dateringar från järnåldern undersökts. På ett flertal ställen inom boplatsoområdet fanns sädeskorn, bl.a. hirs (muntlig uppgift A. Gustavsson), vilket tyder på att platsen varit bebodd även under bronsåldern, då hirs kräver bronsålderns varma klimat.

Det medeltida

Medeltida odling i Bohuslän har ofta förknippats med ryggade eller välvda åkrar. Rester av ryggade åkrar finns på ett flertal platser runt om i Bohuslän. Ett fåtal exempel daterade utifrån retrogressiva kartanalyser och morfologiska grunder finns från norra respektive södra Bohuslän. De flesta har kunnat kopplas till enheter som ödelagts under medeltid. Brukningssättet, som gav ryggade åkrar, har troligen funnits sedan plogens införande i tidigmedeltid och förmodligen förekommit fram till 1800-talet (Widgren, 1997:1, s. 10). Då 1700-talets åkrar odlats intensivt även under 1800- och 1900-talet, tycks det framför allt vara de åkrar som övergavs dessförinnan som bevarats. Därför, menar Widgren, kan man koppla de ryggade åkrarna till den medeltida ödeläggelsen (se kapitlet Medeltida kolonisation, ödeläggelse och agrarkris). Terminologin beträffande ryggade respektive välvda åkrar har diskuterats bl.a. av Widgren (t.ex. 1997) och Antonsson/Höglin (1995). Widgren menar att ryggade åkrar morfologiskt skall ha en tydligt markerad rygg och inte endast välvd. I Munkeröds socken i södra Bohuslän har ryggade och välvda åkrar karterats och analyserats av Antonson och Höglin (1995). Utifrån dessa undersökningar tar Höglin upp diskussionen beträffande terminologin och menar att tjockleken på matjorden har betydelse för huruvida det utvecklas ryggade eller välvda åkrar. Dessutom har det betydelse när i brukningscykeln åkern överges för att den skall fossiliseras som ryggad åker (Höglin, 1995).

Parcellbredden på ryggade åkrar ligger

vanligen mellan 5 och 10 m, och de är i längdriktningen antingen raka eller svagt S-formade (Gren, 1997). Karteringar av ett område med ryggade åkrar i Björke socken visade en ungefärlig parcellbredd på 6,6 till 7,7 m (Eckerbom/Öberg, 1988). Vid Kostorp i Munkeröds socknar fanns förutom ryggade åkrar, även ett område med flackare, betydligt smalare och kortare åkrar som fått en svagt välvd profil (Höglin, 1986–89, s. 33). Dessa har i motsats till de oxplöjda ryggade åkrarna troligen plöjts med hjälp av häst och kallas i England ”horse rigs” eller ”narrow rigs” (Widgren, 1997:110 och där anförd litteratur). Spad- eller hackebruken kan även ha använts på de små åkrarna. Dessa har många gånger perifera lägen i förhållande till den centrala åkermarken, och Höglin har ifrågasatt deras representativitet för huvudåkrarnas former. Det finns uppgifter om att vissa använts till potatisodling (Höglin, 1995, s. 45). Denna typ av åkrar, 2 till 4 m breda, har påträffats på ett flertal ställen i Bohuslän, men deras datering och funktion är fortfarande inte utredda.

Från flera håll i landet finns exempel på att 1700- och 1800-talets torp återanvänt mark som röjts under förhistorisk tid. I Tanums socken har påträffats lokaler där torpen överlagrar, dels terrasser och breda stensträngar med röjningssten, dels stenhägnader och jord- och stenvallar, vilka förefaller markera äldre indelningar av marken (Lindholm, 1999). Dessa utmarkslämningar är inte daterade, och det råder en viss osäkerhet i vilket sammanhang de ingår, men de kan i en framtida forskning bidra till en referensram för Bohusläns äldre fossila odlingslandskap.

Ortnamn

Namnen har låsts eller förändrats mer påtagligt vid vissa tillfällen, även om det sker mer eller mindre hela tiden i vår historia. Namnkontinuiteten har varit beroende av mängden avnämare, ju fler som känner till namnet, ju mer vedertaget och bestående blir det (Lönn, 1999). Större sjöar eller berg har därmed behållit sina namn längre och hör sannolikt till våra äldsta namn, medan namnen på åkrar och ängar i regel har fallit i glömska (Brink, 1998). Norra Bohuslän är ett utmärkt exempel där namnskicket och bebyg-

gelsen bibehållits från järnålder och fram till vår tid, utan någon större inblandning från senare tid (a.a., s. 4).

Namnbildningsfasernas orsaker kan ha varierat från befolkningsexpansion och nykolonisation till att manifesteras maktskiften eller nya ägandestrukturer. När nya namn tillkommer utan en synlig nykolonisation, kan man fråga sig vad som händer med de gamla namnen. Hur många har försvunnit när nya tar vid? Marianne Lönn har påvisat att historiska skeenden starkt påverkar namnen, och att många försvunnit i förändringsprocesser som t.ex. under agrarkrisen och troligen även under folkvandringstid (Lönn, 1999, s. 153).

Det förhistoriska kolonisationsförloppet

Bohuslän kom tidigt att koloniserats delvis beroende på den snabba landhöjningen efter istidens slut. De första spåren av mänsklig aktivitet, för drygt 11 000 år sedan, visar på en jakt/samlareekonomi i ett arktiskt klimat med en nomadiserande tillvaro mellan kust och inland. Havet i väster kom sedan under hela den äldre stenåldern att förbli den miljö kring vilken merparten av bosättningarna fanns. Pollenanalyser från olika platser har visat att odling blivit en av livsbetingelserna för cirka 5 500 år sedan, vilket avspeglar sig i en förändring av bosättningsmönstret.

Stenålder

De tydligaste spåren från de äldsta bosättarna i Bohuslän är de drygt 60 kända dösaorna och gånggrifterna (Figur 8). Huvudparten finns koncentrerad till de stora öarna Tjörn och Orust samt de stora näsen norr därom. Förutom en nära anknytning till kusten ligger flertalet av gravarna i områden som har god tillgång till odlingsbar mark. Utmärkande är också deras goda kommunikationslägen.

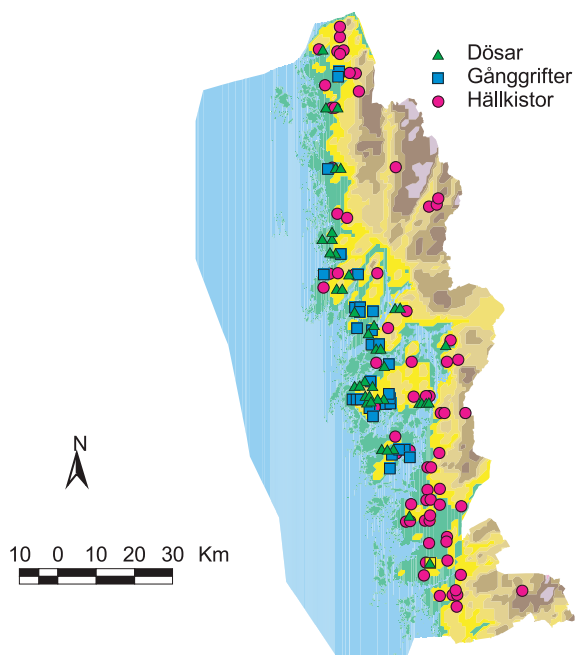
Dösaorna och gånggrifterna har alltså en tydlig koppling till kustsocknarna, medan de något yngre hällkistorna även finns i landskapets inre delar, framför allt i dess södra del. Dåtidens folk sökte sig till områden med lättbearbetade jordar, och möjligen avspeglar det en utveckling mot ett mer regelbundet utnyttjande av inlandet. Ett förändrat markutnyttjande med ett behov av att röja skog

avspeglas i de många lösfynden av yxor från den här tiden.

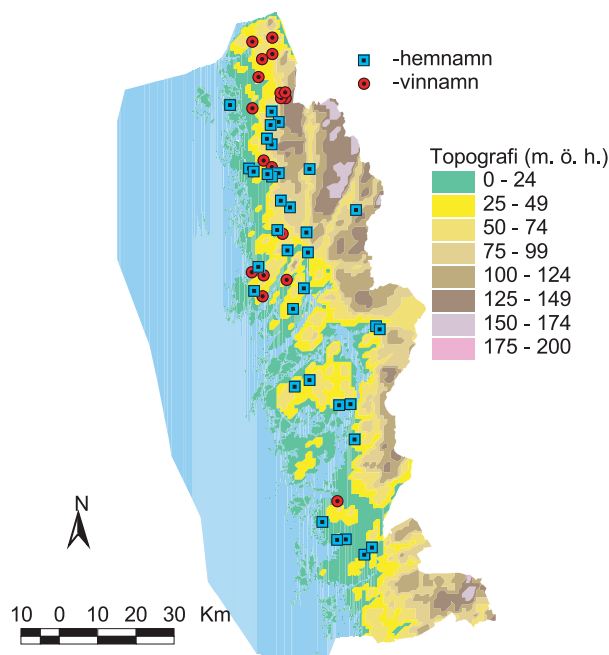
Bronsålder

Till denna tid kan de flesta rösen och hällristningar knytas, vilka visar på en ökad kolonisation och spridning i landskapet. Rösen förekommer spritt i hela länet om än glesare i de östligaste delarna. De saknar en tydlig koppling till odlad mark men är däremot koncentrerade till kusten och farleder. Hällristningarna ligger oftast i anslutning till öppnare marker eller till dåtidens strand. Hur de förhåller sig till bronsålderns boplatser och åkrar är dåligt känt, men fruktbarhet och odlande är vanliga motiv på ristningarna, t.ex. ärjning med hjälp av dragdjur. Flera boplatser med stolphål efter hus, skärvtenshögar och i vissa fall även årderspår har undersökts de senaste årtiondena. Genom pollenanalyser vet vi att jordbruk och boskapskötsel utgjort en betydande bas i samhällets ekonomi. Spåren av årdersbruk, de inristade bilderna och ärjningens mörka streck korsvis i marken säger dock inte så mycket om hur markutnyttjandet och bosättningar organiserades i förhållande till varandra.

Ortnamnen kan ge oss en viss vägledning till vilka bygder som etablerats tidigt. Hur byarnas/gårdarnas areella omfattning eller lägen i förhållande till de historiska byarna låg vet vi ej. Många av våra by- och gårdsnamn har bildats i ett tidigt skede. Förutom enkelstaviga bebyggelsenamn, som ofta utgörs av gamla naturnamn, exempelvis Treje och Skee, utgör slutlederna –vin och –hem (Figur 9) de namnformer som anses vara tillkomna runt Kristi födelse, troligen ännu tidigare (Brink, 1998). Flera byar med dessa namnformer har under historisk tid utgjort några av länets större byar. Samtliga –vinnamn (17 st) återfinns norr om Gullmaren och av –hemnamnen (38 st) återfinns en tredjedel söder om Gullmaren och resterande norr därom. Samtliga ligger strax innanför dagens kustlinje, i regel på nivåer omkring 25 meter över havet. Detta ger en ganska skev bild av ”bebyggelsen” med en stor tyngdpunkt i länets norra del. Samtidigt vet man att de äldre megalitgravarna är spridda över stora delar av länet, med en koncentration till de stora öarna. Det skulle kunna betyda, att det var viktigt vid denna tidpunkt att namnfästa nya bebyggelselägen i den norra länsdelen

Figur 8. Utbredningskarta över megalitgravarna. Källa: Hyenstrand, 1984, s. 133, karta 54.

Figur 9. Utbredningskarta för -hem och -vinnamn i Bohuslän. Källa: Lindroth, 1945, karta 2.

(Norge har cirka 1000 -vinnamn), medan den södra behöll sin "gamla" namn. Inom den södra länsdelen finns många enkelstaviga eller närmast enkelstaviga namn som Tånga och Bue vilka båda utgjort stora byar.

Järnålder

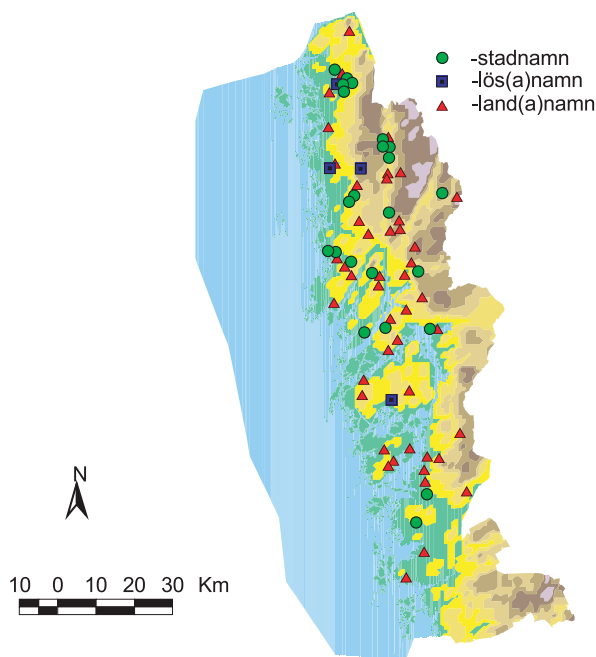
Från järnålderns samhälle finns flera olika typer av lämningar, som kan användas för att nå kunskap om kolonisation och om samhällets utveckling. De mest betydelsefulla av dessa är gravar och gravfält. Järnåldersgravar förekommer i större delen av Bohuslän, medan gravfält däremot huvudsakligen ligger i länets västra del, något indragna från kustbandet. Några områden som är extra rikt företrädda är norra Hisingen, Tanums och Skee socknar.

Det finns också andra typer av lämningar som ofta sätts i samband med järnålderns samhälle. En av dessa är fornborgar, vilka ofta ligger i anslutning till områden med god tillgång till odlingsbar mark. Genom de sista årtiondenas studier av fornborgar har synen vidgats både vad gäller datering och användningsområde. De kronologiska ramarna kan sättas från bronsålder och in i yngre järnålder och dess nyttjande alltifrån befast anordning till ett rituellt rum (Olausson, 1995, s. 8).

Genom de sista tre decenniernas många boplatundersökningar, framför allt i södra

Bohuslän, har vi i förhållande till föregående perioder en bättre kunskap om järnåldersbebyggelsen. Boplatserna ligger ofta i nära anslutning till mindre gravfält s.k. by- eller gårdsgravfält. Flertalet av boplatserna har visat sig bestå av endast ett eller ett par hus. Förmodligen har man bott kvar så länge marken givit god avkastning och därefter flyttat. Bosättningsmönstret förefaller dock ha förändrats under järnåldern. Gravarna, lösfynden samt även de boplatser som undersökts tyder på att det har skett en utflyttning till slätterna under yngre järnåldern, och att det då även skett en sammandragning av bebyggelsen. Ett problem i den diskussionen är att förhållandevis få undersökta boplatser i Bohuslän daterats till yngre järnålder-medeltid. Bebyggelselägena från den tiden är därför dåligt kända. Det finns också exempel på att samma boplatser behållits under avsevärt längre tid. Vid undersökningar av Sunds bytomt visade det sig att tomten varit bebodd mer eller mindre kontinuerligt sedan yngre stenåldern fram till i dag. Om det är undantaget som bekräftar regeln återstår att se. Förmodligen är inte mönstret enhetligt, och kanske är orsaken till att man hittills påträffat så få boplatser från yngre järnålder-tidig medeltid att bebyggelseläget fortsätter vara detsamma.

Figur 10. Utbredningskarta för -stad -lösa och -land(a)namn. Källa: Lindroth, 1945, karta 2.

Den agrara utvecklingen och markorganisationen har påverkats av det samhälle som de utformats i. Vi har ingen klar bild av hur samhället kan ha varit organiserat fram till kristnandet och stadsbildningarna. I bland annat Snorresagorna finns omnämnt jarlar och ländermän som hade en stark ställning gentemot kungen, en ny aristokrati som hade ärfvtliga värdigheter (Tiselius, 1925, s. XV ff.). Tiselius menar att feodalväsendet säkerligen skulle ha fått fotfäste här, om inte en motvikt till denna aristokrati funnits i Norge i form av underkungar, konungasöner och ättlingar. I Västsverige har ortnamn som innehåller ordet "tegn", som exempelvis i Tegneby, uppmärksammats av flera forskare (bl.a. Löfving, Brink). Tegn (thegn) avsåg en man i furstens tjänst en hederstitel och i detta fall med danskt ursprung (Löfving, 1987, s. 32). Namnformen uppträder i flera fall tillsammans med by- och gårdsnamn med förleder som Sven eller Karl inom yngre järnålderns centralbygder (Brink, 1997, 1998). I Bohuslän förekommer kombinationerna på fem ställen; i Skee, Tanum, på Stångenäset, Orust och nordöst om Kungälv. Brinks och Löfvings teorier är samstämmiga. De menar att dessa namn har getts i en organisation under yngre järnålder som bestod av en Tegn (krigare eller ledarfigur), vilken alltså var en plats där en

tegn hade sitt säte eller där tegnar bodde. I Kalleby bodde hans karlar (en grupp krigare, fria män) och i Svenneby svennerna (yngling, tjänare, stormansväpnare). Karlabyarna ligger ofta i anslutning till gräsrika våtmarker vilka troligen gett stora mängder foder (Hellberg genom Brink, 1997, s. 66).

Namnformer som knyts till järnåldern är bebyggelsenamn med slutlederna -sta(d), -löv och -lösa (Figur 1). Namnformen -sta-(d) är förhållandevis vanlig i länet med 30 till 34 bebyggelsenamn. Dessa har en spridning över hela norr länsdelen. Namn med slutlederna -löv och -lösa finns bara tre av vardera, varav den förra förekommer i södra Bohuslän medan den andra i gamla centralbygder. Till denna kategori kan även knytas namn med slutleden -land(a), vilken är en i Norden västlig namnform och är vanligt förekommande i Bohuslän med cirka 50 namn. Slutleden -land förekommer företrädesvis norr om Gullmaren medan -landa förekommer söder om densamma. Av de senare finns en stark koncentration på Orust och Tjörn. De bohuslänska -landnamnen är under bearbetning av docent Hugo Karlsson (Brink, 1998). Namnformerna har en stark knytning till jordbruksmark både vad det gäller slätter eller sprickdalar. Två namnformer som varit namnbildande under en längre tid är namn med slutleden -by och -säter. Den äldsta namnsättningen kan ha tillkommit redan 400 f.Kr. medan de yngsta under senmedeltid.

Som synes är kännedomen om markorganisationen under vår förhistoriska tid endast fragmentarisk. Från en nomadiserande samlar- och jägardominerad befolkning under äldre stenålder, utvecklas en mer "bofast" bondeekonomi som till att börja med är baserad på boskapsskötsel. Under bronsåldern ökade betetrycket vilket gav upphov till ett mer öppet landskap. Åkerbruket påbörjades senast under bronsålder men sannolikt tidigare, vilket avspeglas genom fröer och fynd från boplatserna (se kapitlet Det fossila odlingslandskapet). Utifrån de undersökningar av fossil åkermark samt boplatundersökningar och fornlämningar kan vi utläsa metoder som svedjebruk, hackbruk och årderbruk. Långhusen med fähusdelar finns belagda från äldre järnålder, vilket möjligen innebar ett mer intensifierat jordbruk med ökad gödseltillförsel och från samma tid finns exempel på hägnadssystem.

Fossila lämningar efter äldre jordskiften av åkermark under förhistorisk tid kan exemplifieras av stora röjningsröseområden, stensträngssystem, husgrundskomplex och parcellsystem som förekommer i bl.a. Västergötland, Östergötland, Halland och Småland (Widgren, 1997, fig. 1, s. 21). Inom Bohuslän finns med några få undantag, inga liknande områden av agrara fossila lämningar. Utmed kusten i Munkedals kommun finns fossila åkrar, rester efter ett stensträngssystem samt röjningsrösen som skulle kunna utgöra rester från en förhistorisk markorganisation (Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige, 1990). Möjligen kan de fossila lämningar som framkommit under de sista åren, bl.a. i Tanums socken av sten- och jordvallar (Oppen) samt röjda ytor (Utäng), indikera någon form av förhistorisk markorganisation. Pollenanalyser visar att under yngre järnålder (500-talet) sker en intensifiering av jordbruket. Detta kan delvis bero på en befolkningsökning vilket avspeglas i många nya ortnamn. Möjligen sker även en förändring av maktstrukturen vars intresse var att få en större skatteintäkt. Förändringsprocesser i markutnyttjandet under yngre järnålder är svåra att studera, då markområdena ofta sammanfaller med dagens jordbruksmark och äldre formelement överodlats. När det historiska "åker- och ängsbruket" införs och inägomarken åtskiljs från utmarken är ännu en öppen fråga.

Jordbruksutvecklingen under medeltid fram till den agrara revolutionen

Kristnandet, klostrens etablering, framväxande konungamakter och trädomens försvinnande ledde till förändrade samhällsstrukturer och nya sociala skikt. Dessa processer kom efter 1000-talet att ändra förutsättningarna för det agrara landskapet i hela Norden. Tekniska nyheter i jordbruket under 1000- och 1200-talet ökade livsmedelsproduktionen vilket i sin tur ökade befolkningsantalet (Myrdal, 1999, s. 92). Jordbruket gick från ett samhälle, där ätten sannolikt var det centrala knuten till arv av jorden, till ett samhälle, där jorden fick ett pris och kunde säljas och köpas. Magnus Lagabötes norska

landslag från 1274 ersatte ättesamhällets lagar (Cullberg, 1993, s. 26), vilket till viss del kan belysa det samtida samhället ur flera perspektiv.

Med ett mer allmänt kunnande i skrivkonsten samt en vilja från både kyrkan och kungamakten att kontrollera sina intressen kom ett stort antal skriftliga handlingar med olika syften att upprättas under hög- och senmedeltid. Dessa källor tillsammans med ortnamnstolkningar kan hjälpa oss att förstå och belysa den medeltida utvecklingen i landskapet. En handling som varit av stor vikt är den tidigare nämnda Röde Bok som upprättades på 1400-talet och beskriver allt kyrkligt jordinnehav. Många gårdar och byar har här sitt äldsta skriftliga namn belagt (Widgren, 1997, s. 19). Men även genom de 100 till 150 år yngre jordeböckerna kan man få en insyn i medeltida ägandeförhållanden, arvsrätt och bystrukturer (Framme, 1985).

Plogens införande i Västsverige, vilken anses ske redan under tidigmedeltid, gav nya förutsättningar för åkerbruket vilket bl.a. kom att påverka markorganisationen. En annan samtida teknisk innovation anses vattenkvarnen vara, vilken var arbetsbesparande och ändrade förutsättningarna för spannmålsproduktionen (Gren, 1998, s. 65). När tekniken infördes i Bohuslän är inte klarlagt, men införandet anses ha ett samband med klosterväsendet.

Hur marken "bildligt" varit organiserad möter vi först i och med att byarna och gårdarna kartläggs, vilket sker från slutet av 1600-talet. Kartorna uppvisar ett mångfacetterat landskap med särskiljande drag vilket skiljer Bohuslän från många andra regioner (Widgren, 1997, s. 116). Tegskiftade byar, både med oregelbundna och regelbundna tegskiften, kunde ligga intill en by med fullständigt särägosystem.

Medeltida kolonisation, ödeläggelse och agrarkris

Tiden före 1250 karaktäriseras i delar av Bohuslän av en kraftig hemmansklyvning, troligen på grund av en befolkningsökning (Framme, 1985, s. 171). Befolkningsökningens orsaker är ej helt klarlagda men nya tekniker och metoder samt en ny samhällsform är sannolikt bidragande orsaker. Klostrens roll kan både ha varit innovationsgivande men

även hämmande på utvecklingen. Det är under denna tid plogen anses ha introducerats i Bohuslän, och de långa ryggade och välvda åkrarna börjar ta form. Många av –röd-namnen kan knytas till denna tid och anspelar på nyröjd mark. Cirka 500 –rödnamn finns spritt över hela länet. Även –rör(a)-namnen med spridning i hela länet, men med tyngdpunkt i den södra delen, kan sannolikt knytas till samma tid och av samma anledning (Lindroth, 1945). Denna nykolonisation och uppodlingsfas kom helt av sig under 1300-talet och en befolkningsminskning och ödeläggelse påbörjades. Digerdöden har i regel fått stå för den medeltida agrarkrisens start, men krisens omfattning och varighet har varierat i tid och rum beroende på flera olika faktorer. Detta oregelbundna och brokiga mönster av agrarkrisens återverkningar återfinns över hela kontinenten (Skarin, 1979, s. 182). I Bohuslän finns uppgifter om att i södra delen gick befolkningen ned med cirka 40 procent och i norr med cirka 50 procent (Olson, 1994, s. 29). Inom Vätte härad konstaterar Framme (1985) att cirka 44 till 51 procent av gårdarna ödelades under senmedeltid. Detta är ett högt tal jämfört med de svenska studierna av den senmedeltida ödeläggelsen (Widgren, 1997, s. 99), medan ödeläggelsen i Vätte härad är mer jämförbar med de norska studierna som gjordes i samband med ett projekt; "Det nordiska ödegårdsprojektet" (Skarin, 1979). Vid de studier som projektet genomförde framkom att i Osloområdet ödelades 68 procent av gårdarna. Detta kan ställas mot att övriga delar av Västsverige enbart hade en nedgång på cirka 10 procent (a.a., s. 182). Krisen i Bohuslän pågick i drygt 300 år, fram till 1600-talets senare del (Framme, 1985, s. 171). Faktorer som kan ha påverkat krisen är bl.a. klimatförändringar, en omläggning av jordbruket till kreatursdrift samt det nordiska sjuårskriget. Framme anser att förutom pesten så kan orsakerna som försvårat krisen i Vätte härad vara hemmansklyvning och en långt driven nyodling. Han har i motsats till tidigare forskare i ämnet använt sig av både äldre och yngre källor för att följa ödeläggelsens förlopp, bl.a. Röde Bok som kan visa på agrarkrisens verkningar (a.a., s. 104). Agrarkrisen drabbade all slags jordnatur, men hårdast drabbad blev kronojorden (ibid). Men det är även den som senare får den högsta återuppodlingen. När öde-

läggelsen ledde till att gården avfolkades, men jorden fortsatte att brukas av en annan gård, kallas detta för demografiskt öde. Ekonomiskt öde däremot talar om gårdar vars marker dessutom upphört att brukas, vilket framgår av upplysningarna i t.ex. jordeböckerna om ödeskatt och ödelandskyld. I det första fallet finns ofta ödegården upptagen i räkenskaperna på någon annan gård, medan den i det senare fallet ofta helt uteblev. Därav är det svårt att få reda på hur många ödegårdsnedläggelser som förekommit (a.a., s. 1). Ödegårdar omnämnda i historiska källor, jordeböcker, domboksprotokoll etc., kan låta sig identifieras på historiska kartor eller senare genom namn såsom ödegårdens..., ödeängen, stycke, utängen, Lilla... etc. (a.a., 1985). Frammes undersökningar i Vätte härad har visat att av de 17 Lilla-namn som fanns så var 13 tidigare kända som ödegårdar (a.a., s. 48). När de sedan återgick till att bli egna enheter fick de behålla huvudgårdens namn, men fick förleden "Lilla".

Först på 1500-talet sker en befolkningsökning, och en återuppodling av ödegårdarna påbörjades då efterfrågan på jorden ökade. Framme har visat att i Vätte härad har endast en tredjedel av ödegårdarna på 1660-talet återgått till egna enheter medan resterande förenats med brukningsgårdarna (Framme, 1985, s. 166). Undersökningar visar att för södra Bohusläns del har en återetablering av ödegårdarna skett tidigare. Mellan åren 1520 och 1570 ökade antalet jordeboksgårdar med 50 procent (Skarin, 1979, s. 181).

Den uppgång som möjligen skymtade under 1500-talets slutskede kom av sig under 1600-talet. Århundradet kom för länets befolkning och den agrara näringen att framstå som en period där ingen utveckling skett utan snarare en regression. Extraskattemantalen i början av 1600-talet ger oss en insyn i landsbygdens olika befolkningsskikt. Den visar att arrende- och kronobönder, tjänstefolk (drängar och tjänstekarlar) samt skattepliktiga på grund av fattigdom minskade mot 1600-talets mitt medan adeln ökade. Orsakerna till allmogens tillbakagång var troligen många, men den största anledningen var krigen och den tyngre beskattning som dessa medförde. Skatteräkningar visar att 20 procent av Bohusläns gårdar brändes ner under dessa krigshärjningar. Nya beskattningar gjorde att ett stort antal bönder

hamnade i ödsmål, dvs. de kunde ej betala skatt för sina gårdar. Dessa gårdar och byar kom att bli ”skattevrak” och hemföll således till kronan. Skatterna för skattebönderna kunde höjas och sänkas från år till år beroende på statens finanser (Framme, 1986, s. 131 ff.).

Under 1600-talet kom åkerarealen att minska för att åter öka först under 1700-talets senare del. Det finns en allmän uppfattning att 1500- och 1600-talet innebar en nyodlingsperiod. Lennart Palm anser att denna uppfattning grundar sig på tiondenas införande (muntligt seminarium). Anledningen, anser Palm, är att man medvetet nedvärderade jordbruket till förmån för boskapsskötsel. Man valde att sälja smör för att köpa säd. Smörpriserna steg från 1500-talet till 1600-talets början med närmare 100 procent i förhållande till kornpriset. En stor del av naturaskatten betalades vid medeltidens slut i smör och oxar. Beräkningar på 1500-talets mjölkproduktion visar att en ko producerade mellan 300 och 500 liter mjölk per år varav en mindre del gick till kalvar och matlagning medan resterande gick till smörproduktion, vilket gav mellan 17 och 24 kg per år och ko (Palm, 1998, s. 278). Analyser av pollen från fossila åkrar (ryggade) visar en kraftig nedgång av ceralier mellan 1000- och 1600-talet, vilket pekar på att man någon gång under denna period har specialiserat sig på animalisk näring.

Jordnatur

Ägandet av och rättigheter till jorden är inte helt enkelt att klargöra. De historiska ägande- och nyttjanderätterna till jorden inom länet är inte lätta att klargöra. Med sina norska rötter, där ett svårbegripligt partäggande av gårdarna var vanligt i kombination med en ärftlig rätt att bruka gårdens marker, och där både horisontella och vertikala nätverk för olika rättigheter och skyldigheter fanns (Widgren, 1997, s. 27). Detta har sannolikt varit en bidragande orsak till landskapets utformning, där ett splittrat ägande lett till att byarnas och gårdarnas bruksandelar hållits intakta.

Jordägarna under medeltid fram till reformationen på 1500-talet utgjordes av frälset, det andliga (kyrkan och klostren) och det världsliga (adeln), förutom de gårdar som

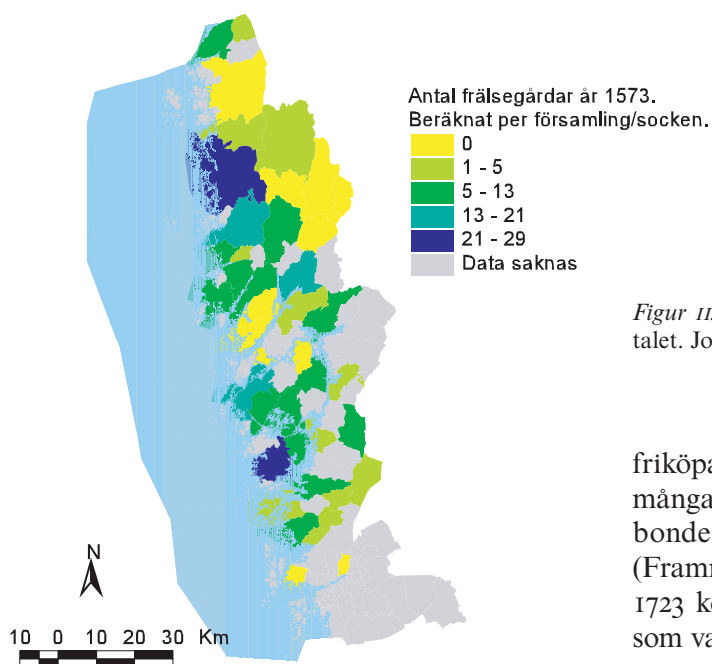
ägdes av kronan och av de självägande bönderna. Genom den historiska utvecklingen har jordägandet mellan dessa grupper ”vandrat” (Framme, 1986, s. 80).

Johnsen (1905) har studerat jordfördelningen under norsktiden baserad på 1573 års och 1659 års jordeböcker, Röde Bok samt annat äldre källmaterial. Med utgångspunkt från 1573 års jordebok gör Johnsen en uppskattning av jordegendomarnas fördelning i länet före reformationen. Drygt 40 procent utgjordes av skattegårdar, knappt 30 procent kronogårdar, cirka 12 procent av kyrkonatur och 14 procent av adelns frälsegårdar (Johnsen, 1905). Reformationen på 1500-talet innebar att 75 procent av kyrkans mark kom att överföras till kronan, och kyrkans gårdar kom i princip bara att omfatta prästgårdarna (2,6 procent av länets totala jordeinnehav).

Kronojord

Mats Widgren har sammanställt Johnsens studier med uppgifter från Sandnes (1987) och Myrdal (1988) för att kunna jämföra jordegendomens fördelning i Bohuslän med situationen i Sverige respektive Norge under 1500-talet. I Bohuslän var kronan en påtagligt stor markägare vilket skiljer sig från ägostrukturen i både Norge, med kyrkan som dominerande ägare, och Sverige, med ett starkt frälse. Kronans markinnehav i Bohuslän var stort redan på 1200-talet. Orsaken till detta är ej helt klarlagt (Widgren, 1997, s. 30). Stora donationer till kyrkan av kronoägd mark finns dokumenterade under 1200- och 1300-talet. Johnsen antar att även Kastle klostrets jordinnehav var baserat på äldre kronojord och så var troligen även de tidiga sockenkyrkornas jordinnehav (a.a., s. 22). Klostrens och kronans jord låg i många fall samlade i byar med likstora gårdar av samma jordnatur, och kan ha haft sitt ursprung i vikingatida storgårdar (brytegårdar) (a.a., s. 81). En egaliserings av storgårdarna till mindre landbögar kan ha skett under medeltid (ibid). Under 1600-talet ökade kronans jordandel till att omfatta 39 procent, vilket delvis berodde på skattejord som hemföll till kronan när ägaren/brukaren ej kunde betala sin skatt (skattevrak).

Kronobonden betalade arrende till staten i form av tionden, först i form av naturprodukter och senare som penningaskatt. Tiondena var först satta i relation till jordbrukets

Figur 11. Andel frälsegårdar per socken under 1500-talet. Johnsen, 1905, s. 176 f.

växlingar, men denna skatt kom att läsas på 1700-talet, då statsmakten såg en fördel av att ha en jämnare skatteintäkt. Detta kom till böndernas fördel under 1700- och 1800-talet, då överskottet från jordbruket ökade och satsades på nyodlingar och ny teknik. Från början av 1700-talet kunde en kronobonde

friköpa sin gård genom s.k. skatteköp, vilket många bönder kom att utnyttja, då arrendebonden hade förköpsrätt till skatteköpet (Framme, 1986, s. 88). Skatteköpsförordningen 1723 kom till för att stärka kronans ekonomi som var dålig genom de nordiska krigen.

Skattejord

I norska landskapslagar skiljs mellan odelsbönder, dvs. självägande bönder med arvsrätt, och leiglingar, som var bönder som betalade landskyld till jordägaren. Många gånger var det flera ägare till samma gårdsbruk, och bonden som brukade gården kunde vara en av dem. Han var då bara självägande till en gårdspart och leigling till övriga gårds-

Figur 12. Morlanda säteri och kyrka, Morlanda socken, Orust. Foto: Jan Norrman, RAÄ.

parter. Av den landskyld en bonde fick för sin bortarronderade odelsjord gick cirka en fjärdedel i skatt till kronan (a.a., s. 25 f.).

Skattegårdarna minskade något under 1600-talet, vilka i 1659 års jordebok utgjorde ungefär 38 procent av det totala jordinnehavet. Detta berodde till viss del på att flera av gårdarna hemföll till kronan som skattevrak. Skattebondens jordinnehav under 1600-talet var framför allt företrädd i den norra länsdelen. Nästan hälften av alla gårdar ägdes här av fria bönder. Frammes studier av Vätte härad visar att även flera skattebönder fick lämna sin jord till kronan på grund av olydnad mot kronan (Framme, 1986, s. 86).

Adelns jordinnehav

Under 1300-talet kom Hansan att ta över en hel del av Norges och Danmarks handel (Tiselius, 1925, s. XXII). Handeln hade fram till dess till stora delar skötts av adelsmännen. Den gamla högadeln kom att undanträngas och nya adelssläkter (s.k. knapadel) tog vid, varav de flesta var av danskt ursprung. Anledningen till att knapadeln tog vid anses bero på att den förfogade över mer kontanta medel (a.a., s. 243).

De adliga gamla godsens och sätesgårdarna var sexton till antalet (Johnsen, 1905, s. 178). Av dessa låg nästan samtliga i mellersta Bohuslän, strategiskt belägna och med närhet till havet eller segelbart vatten.

Under 1600-talet ökade inte bara kronojorden utan även frälsejorden. Från att år 1573 ha omfattat omkring 14 procent (Figur 11) ökade de till 20 procent vid tiden för införlivningen i Sverige (Johnsen, 1905, s. 176 f.). Det var främst två frälssläkter som ökade sitt jordinnehav; Thomas Dyre och Margareta Hvitfeldt på Sundsby samt Daniel Bildt och Dorothea Bielke på Morlanda (Figur 12). De förstnämndas egendomar övergick i offentlig förvaltning i och med att Margaretha Hvitfeldt år 1664 donerade cirka 137 mantal till en gymnasieinrättning i Göteborg (Hasslöf, 1943). De hvitfeldtska stipendiegårdarna var till största delen belägna på Tjörn och Sotenäset, och var upplättna med ärftlig besittningsrätt. Skatteköp av dessa blev möjligt först 1907. Den störste jordägaren under senare hälften av 1600-talet var Rutger von Ascheberg som efter krigsåren förlänats stora jordegendomar, vilka dock snart minskades drastiskt i och med reduktionen.

Adelns godsinnehav var dock mycket blygsamt i Bohuslän jämfört med delar av Sverige, där frälsejorden i slutet av 1600-talet kom att uppgå till omkring 40 procent (Myrdal, 1999, s. 333). Anledningarna till detta kan vara flera, bl.a. fanns det få möjligheter för adelsläkterna att sluta sig samman och att skaffa sig större sammanhängande markområden, vilket delvis berodde på den bohuslänska topografin. Avståndet till Stockholm gjorde också Bohuslän mindre attraktivt. Dessutom var den gamla odalsrätten stark i Norge. Adeln i Bohuslän var i stället hänvisad till att basera sina inkomster på handel, sjöfart eller fiske (Tiselius, 1925, s. XIII).

Reduktionen drabbade även den lilla adel som fanns kvar i länet. Exempel finns, bl.a. i Vätte härad, som saknade hela frälsegods. Där drog kronan in skattefriheten för frälseägda strögodshemman, vilka blev reducerade till skattegårdar (Framme, 1986, s. 109).

Bebyggelsestruktur

Ensamgård – by

Diskussionen om gårdarna utgjort ensamgårdar eller om de legat i byar är ett återkommande ämne. Man kan generellt säga att ensamgårdsbebyggelse anses ha dominerat i Östnorge, medan byn dominerat i stora delar av Mellan- och Sydsverige. Den stora skillnaden mellan norsk och svensk forskning, när det gäller ensamgårds- kontra bybildning, är att man använt olika metoder och terminologier vid sina undersökningar. Den skarpa gräns, som man tidigare framhöll mellan norsk ensamgårdsbebyggelse och svensk bybebyggelse, existerar inte (Widgren, 1997, s. 116). Det fanns ingen fast gårdsindelning i Östlandet i Norge under medeltid, utan skatten beräknades per lid, vilken bestod av flera gårdar. Detta bidrar till att försvåra tolkningen av det norska materialet (a.a., s. 114).

Den svenska tolkningen av bybegreppet är de flesta forskare i dag ense om, då man förenklat kan säga att en by skall bestå av minst två hemman under samma namn i det kamerala källmaterialet. Det innebär även någon form av funktionell samverkan mellan hemmansdelarna vilket ofta kan vara svårt att belägga. Bybegreppet inom svensk landskapsforskning är enligt Widgren nära knutet till 1500-och 1600-talets källmaterial, medan den funktionella gemenskapen och bebyggelse-

Figur 13. Säby by i Stenkyrka socken år 1794. En klungby med fem gårdar där gårdsstrukturen synes ostrukturerad. LMV akt nummer N106-62:4.

strukturen har mer gemensamt med förhållanden som avspeglar 1600-talets och 1700-talets by (Widgren, 1997, s. 34). Gårdarnas läge och inbördes förhållande under 1500-talet, finns bl.a. belyst i biskop Jens Nilssons visitationsresor. Gårdarna beskrivs ligga i "klase" eller i "tungaard" vilket kan avspegla förhållandena under högmedeltid likväl som efterföljande århundrade (Figur 13).

I Sveriges Nationalatlas finns att läsa om Bohusläns by- och markorganisation: "Det äldre agrarlandskapet före 1750 utgjordes i huvudsak av klungbyar och spridd bybebyggelse samt ensamgårdar och ägoindelningen utgjordes av oregelbundet tegskifte och särägosystem" (SNA, 1994a, s. 30 f.). Äldre forskning har framhållit ensamgårdsbebyggelsens dominans i länet med inslag av mindre byar. I Märten Sjöbecks landskapliga orientering över länet på 1930-talet ansåg han att byväsendet enbart varit utvecklat i södra delen av länet upp till Stenungsund. Gårdarna i länets södra delar liknade mer de halländska kringbyggda gårdarna, medan ensamgårdarna i norr hade man- och fägård åtskilda (Sjöbeck, 1932, s. 54). Ljungner ansåg att i

princip hela Bohuslän tidigare utgjort en ensamgårdsbebyggelse och att bybildningen, som man ännu till stor del kan se i dag i landskapet och på de yngre skifteskartor, är sena hemmansklyvningar (1938, s. 83).

Både Mats Widgrens och Gösta Frammes studier reviderar till stora delar den äldre forskningens uppfattning vad gäller förekomsten av byar och dess ålder i länet. Hemmansklyvningen har varit omfattande i Bohuslän redan före den första kartläggningen på 1600-talet (Widgren, 1997, s. 34). Omkring 40 procent av alla gårdar låg samlade i byar under 1600-talet (a.a., s. 49 ff.). Den koncentrerade bybebyggelsen låg på Hisingen, delar av Inlands södra härad och på Tjörn samt i norra Bohuslän i Skee och Tanums socknar (a.a., s. 48, fig. 3:1). Om man ser till byarnas storlek så finner man byar med över fem mantal företrädesvis i norra Bohuslän, i socknarna Tanum och Kville (Lindroth, 1945, s. 341). Frammes studier av ödegårdar i Vätte härad, påvisar att hemmansklyvningen har varit omfattande både i större byar och inom gårdar, och att detta har skett redan före högmedeltid (Framme, 1985, s. 97 ff.).

Bytyper i Bohuslän

(Widgren, 1997, s. 50).

- A. Ensamgårdar inom gemensamt territorium – hemmanen har endast namnet och utmarken gemensamt.
- B. Klungby med fullständigt särägosystem.
- C. Gles radby med fullständigt särägosystem.
- D. Delade byar med samfällid äng.
- E. Klungby med tegskiftad åker och samfällid äng.
- F. Byalag mellan skilda kamerala enheter.

Widgren finner ingen struktur i hur de olika byformerna fördelar sig över länet (Widgren, 1997, s. 49 f.). Ej heller ger ägandet någon ledning. Det som varit styrande har varit tillgången på odlingsbar mark där A och C förekommer i trånga dalgångar, medan E och F förekommer mer i slättbygderna. Widgren anser att en koppling finns mellan rödgårdar och bytyp A, där det gemensamma för hemmanen är namnet och den samfällida utmarken (Ibid). Den glesa radbyns (C) utformning torde grunda sig på topografin med smala sprickdalar med bebyggelsen mot berget och inägomarken i dess sluttningar. Det är ofta denna typ av bebyggelse som vi i dag förknippar med det bohuslänska landskapet och som ger det dess karaktär.

Bebyggelsen

Arbetslivet på den bohuslänska gården var i regel mycket strikt uppdelat på manliga och kvinnliga sysslor, där mannen ansvarade för de producerande sysslorna och kvinnorna för de reproducerande. I kvinnans uppgift ingick ofta hemmets räkenskaper. För kustens bönder har de kontakter som knöts med andra kustsamhällen avsatt spår både av materiell och kulturell karaktär t.ex. i byggnadsskick, levnadsvanor och tankesätt.

Av kartorna kan vi utläsa en ofta till synes ostrukturerad gårdsbild med en tomt kring vilken husen samlade sig och med en fägata mot den gemensamma utmarken, eller som i sprickdalarna där husen låg uppradade utefter bergsidorna. Svedjning och bränning av ljung förekom över stora delar av länet, vilket tillsammans med de ofta trädlösa slätterängarna och kala bergen sannolikt gav landskapet en öppen karaktär runt gårdarna.

Mangården

Fram till slutet av 1600-talet finns ytterst få

källuppgifter om hur allmogens hus såg ut. Olaus Magnus historia om de nordiska folken beskriver i någon mån det rådande byggnadsskicket under 1500-talet. Den bild han ger av bebyggelsen på landsbygden är knuttimrade hus med tak täckta av näver och torv och med fönster på taken. Fönstren bestod av glas eller tjärduk. (Olaus Magnus, s. 428, 552, 553). Från det att man lärt sig timmerkonsten och fram till 1700-talet utgjordes själva bostaden troligen av en stuga (enrummig byggnad) med synlig ryggås. I denna s.k. ryggåsstuga både sov man samt tillagade och åt sin mat. Eldstaden utvecklades från att vara en öppen härd mitt på golvet med rökutsläpp genom ett hål i taket till att bli en murad spis. Till en början saknade spisen skorsten och kallades därför rökugn, då röken fortfarande släpptes ut genom takgluggen. I Olav Kyrres saga kan läsas att: "Kung Olav var den förste som lät uppställa sitt högsäte på en hög bänk vid stugans kortsida. Han var även den först som lät göra ugnar i stugan och strö golvet med halm både på vintern och på sommaren." (Johansson, del 3, s. 65). Olav Kyrre regerade i Norge åren 1066–1093.

Ofta fanns det också en liten kammare eller "kåfwe". Var den placerad vid stugans främre gavel kallades den framkammare. Det kunde även vara så, främst i norra Bohuslän, att det fanns en kåfwe avskild i förstugan. Denna lilla kåfwe, liksom framkammaren, nyttjades på en del gårdar som visthus och för spannmålsförvaring, och en särskild bod var då ej nödvändig. Provinsialskäfer F. Qvistberg skildrar 1749 stugorna på Stängenäset. Liksom Kalm beskriver han boningshus som utgörs av en stuga med plats för matlagning och en liten kåfve innanför (Schoultz, 1943, s. 121).

Jämte stugan var den plats, där man förvarade sitt livsmedel och sin spannmål, den viktigaste delen i mangården. Det kunde vara en friliggande stolp- eller jordbod, men det kunde även vara en bod, som låg i direkt anslutning till stugan. Man får då den huskombination som Sigurd Erixon kallar högloftsstugan eller det "sydgötiska huset" (Erixon, 1957). I atlas över svensk folkkultur skriver Erixon att under 1800-talets senare hälft förekom högloftsstugan i sydvästra Sverige, från Blekinge upp till södra Bohuslän, men att denna utbredning tidigare varit betydligt mer omfattande (a.a., s. 43). Syneprotokoll från tidigt 1700-tal visar att

kombinationen ryggåsstuga och bod med loft fanns spridd i hela Bohuslän. Det fanns dock ett flertal olika kombinationer av dessa båda huskroppar. Det kunde t.ex. vara en ryggåsstuga och två bodar; en bakbod och en frambod. Det kunde också vara endast en bod, som hade sin ryggås i samma linje som stugan eller som var tvärställd och vände gaveln åt samma håll som stugans långsida. Förmodligen har kombinationen med ryggåsstuga och en bod varit det vanligaste i Bohuslän. Det är dock kombinationen med två bodar som blivit mest uppmärksammas, och det är denna man ibland kunde träffa på i södra delen av länet, bl.a. på Tjörn. Hur gammalt det sydgötiska huset är vet man inte, men Jan-Erik Augustsson påvisar att det fanns i Halmstad under perioden 1400 till 1600 (Augustsson, 1986, s. 276).

Fägården

Fägården i början av 1700-talet bestod av en logbyggnad med loge och en till två lador, stall och fähus. Dessutom förekom svin- och fårhus. Stall med ränne var på en del gårdar placerad intill logbyggnaden, ibland används benämningen hängestall. Stallet kunde också vara inrymt under logen. Kalm beskriver logbyggnader där ”logen är något upp från marken” (Krantz, 1960, s. 196) och Osbeck att ”det finns rum under logen” (Peterson, 1967, s. 113). Också Holmberg nämner logar med logbro och stall under logen (Holmberg, 1867, I:s. 302) och Hasslöf menar att dessa loftlogar (höglogar) tyder på anknytning till Norge och västerut. Kalm lär ha iakttagit sådana förutom i Bohuslän också i Norge och England (Hasslöf, 1943, s. 18). Enligt Kjellberg fanns höglogarna främst i mellersta Bohuslän och in mot Dalsland (Kjellberg, 1931, s. 39). Fähuset var vanligtvis uppfört som en friliggande byggnad men fanns ibland i anslutning till logbyggnaden. Svinhus och fårhus förekom som separata byggnader men också i form av en avskrankning i fähuset. Kölnor med eldstad i källaren och torklav i den timrade överbyggnaden användes för torkning av spannmål och låg lite vid sidan om på grund av brandrisken (Sandklef, 1933, s. 39).

Övriga byggnader

Både i litteraturen och på de historiska kartorna finner man ett stort antal kvarnar, s.k.

skvaltkvarnar för malning av mjöl. I kartornas textdelar framkommer att två eller tre byar/gårdar ofta haft gemensam drift av en eller två kvarnar, till vilket även underhåll av kvarnvägen ingick. Den bohuslänska kuperade topografin med ett stort antal ”småälvar” har naturligtvis varit gynnsam för denna typ av kvarnar. Antalet dagar som det fanns tillräckligt med vatten i älvarna och som man kunde hålla kvarnen igång måste ha varierat kraftigt över tid och rum och avhängig den lokala topografin. Skvaltkvarnar är belägna inom andra regioner redan under 1200-talet, men när dessa kvarnar introduceras i Bohuslän är oklart.

När Kalm reser genom Bohuslän år 1743 ser han inga väderkvarnar undantages Marstrand. På frågan varför inga väderkvarnar fanns, fick han till svar att de gärna ville ha sådana, men att kunskapen om hur man byggde dem saknades (Krantz, 1977, s. 103). Det var dock inte hela sanningen, för väderkvarnar finns avbildade på kopparstick från år 1713 i Dahlbergs *Suecia antiqua et Hodierna*, inte bara från Marstrand utan även från Strömstad. De var annars ovanliga fram till 1800-talet med undantag för Tjörn, som från andra halvan av 1700-talet utmärkte sig som väderkvarnarnas ö (Manker, 1965).

Kommunikationer

Vägarna före 1600-talet utgjordes förutom av vattenvägar och vinterisar i stort sett av klövjestigar. Enligt norsk lag, t.ex. Magnus Lagabötes landslag, var det bygdefolkets plikt att hålla allmänna vägar i stånd (Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: ”veg”). Det är oftast byvägar som ledde till åkrar, ängar, kvarnar och till kyrkan som vi möter i de första kartorna tillsammans med bygdevägar mellan gårdarna. År 1666 kom en centralledning för väghållningen, och strax innan hade förordningar om gästgiverier kommit. Man har uppskattat att länets vägnät vid 1700-talets mitt kan ha omfattat cirka 2 000 mil allmän väg (Vägverket 150 år, 1991, s. 9 f.).

Städerna

Carl von Linné besökte städerna Göteborg, Kungälv, Marstrand och Uddevalla år 1743 på sin Västgötaresa (Fries/Edlund, 1978, s. 169 ff.). Han beskriver Göteborg som en befäst stad med vallar och gravar, med tvåvä-

ningshus och med en välmående handel. Han nämner vidare att inloppet till Göteborg liknar Themsens. Om Uddevalla skriver Linné att staden är ganska stor och breder ut sig på båda sidor om en flod och den blomstrar som sjöfarts- och handelsstad. Husen är stora träbyggnader, rödmålade och med tegeltak. Kungälv berättar Linné är en liten stad med torg och en gata med kålgårdar och trädgårdar i vilka det växer rikligt med fläder. Marstrand är även den mycket liten och ligger på norra sidan om fästningen med små hus byggda av trä och gatorna stenlagda med flata stenar. Linnés beskrivning visar att de enda egentliga städerna var Göteborg och Uddevalla medan de andra två mer hade karaktär av större byar.

Förändringar av bebyggelsen under 1700-talet

När Per Kalm 1742 beskrev Bohusläns bebyggelse i allmänna ordalag uppmärksammade han sådant som han såg som ovanligt, nämligen att husen var brädklädda och att ryggåsstugor med takfönster fortfarande var vanliga samt att det mycket sällan fanns parstugor (Krantz, 1960, s. 252 f.). Kalm hade tidigare under sin resa påpekat vissa skillnader i byggnadssättet inom landskapet, bl.a. att det på Koster fanns såväl ryggåsstugor som stugor med innertak. På Otterön i Tanums socken hade man alltid en nattstuga/loft ovanpå vardagsstugan (a.a., s. 100), medan det på Tjörn endast fanns ryggåsstugor (a.a., s. 176). Också behandlingen av timmerstockarna varierade. På Otterön och Tjörn var endast barken borttagen på de runda stockarna. På Koster förekom också rundtimmer men där hade man dessutom på vissa ställen börjat använda sig av bilade stockar (a.a., s. 71, 100, 176). Kalms beskrivning tyder alltså på att man på 1740-talet, i åtminstone de norra kusttrakterna, hade börjat inreda sina stugor med loft, och att man även i viss mån börjat bila timmerstockarna. Han nämner inget om att man använde separata kök, vilket blev vanligt senare, utan påpekar att inne i stugorna fanns det spis med ugn som byggts av lerslagen gråsten. Vidare nämner han att importerade järnkakelugnar var vanligt i norra delen av Bohuslän och att dessa på grund av importförbud i viss mån hade fått ersättas av små ugnar av tegel (Krantz, 1960,

s. 99, 100). Sättugnarna kom snart att bli vanliga också i södra Bohuslän. Enligt Qvistberg fanns det 1765 på Tjörn ”Kakelugnar nästan öfweralt frammanför bakugnen i stufwan till wedbrännets besparing”. (Fredsjö, 1960, s. 47.)

Uppgifter om att ståndspersoner utvändigt brädfodrade sina timmerväggar finns från slutet av 1600-talet. På militiebostället Bråland i Foss socken brann 1696 ”20 tolfte granbräder, som var ärnade till mangårds- husets beklädning” (Rydstrand, 1967, s. 61). Kalm berättar om hur husen skyddades genom stående plankor som dels var fästade under takbandet, dels i en urholkad balk som låg en halv aln eller mer från timmerväggen. Denna typ av lutande vägg hade flera benämningen, t.ex. resevägg (Lindal, 1954–57, s. 33), livvägg eller rasvägg. (Peterson, 1967, s. 113) och användes både i Bohuslän och i Dalsland (Werne, 1993, s. 104). Utvändigt kunde ladorna även vara klädda med enris för att skydda säden mot regn och oväder (Krantz, 1960, s. 137). Enrisklädda gavlar på ekonomibyggnader var vanliga också vid mitten av 1800-talet (Holmberg, 1867, del I, s. 30), men hundra år senare var det sällsynt med sådana väggar (Hasslöf, 1943, s. 20).

Taktäckning med näver var vanligt både på manbyggnader och uthus i början av 1700-talet. Ovanpå nävern kunde det finnas torv, halm eller tång. När det blev brist på björkskog i Bohuslän ersattes nävern på 1700-talet med andra material. I norra Bohuslän började allmogen tidigt använda tegeltak. 1749 skriver Qvistberg att ”Tegeltak börjar allmogen häromkring belägga sina hus med, emedan kostnaden skall komma et ut, sedan näfwer skall wara så owanligt stegrad” (Lindal, 1954–57, s. 13). Osbeck noterade 1776, när han under sin resa kom till Näsingens socken, att ”Här täcks taken med tegel till och med hos torpen” (Peterson, 1967, s. 114). I kusttrakterna blev tång ett vanligt täckskikt under torven (Krantz, 1977, s. 177, Fredsjö, 1960, s. 47). Takgluggen ”ljoren”, som fanns i äldre tider, släppte ut röken men försåg också stugan med ljus. När skorsten började användas fanns inte längre behov av rökutsläpp via taket. Man fortsatte dock att förse stugan med dagsljus via takfönster, och det var möjligt så länge stugorna var öppna ända upp till ryggåsen och inte hade loft. När stugorna under 1700-talet försågs med bjälklag och innertak blev det nödvändigt med väggfönster. Men

också på ryggåsstugor som fanns kvar ersattes takfönstren med fönster på väggarna.

I vilken utsträckning skiftesverk funnits i Bohuslän är inte klarlagt. Enligt Finn Werne var uthus i skiftesverk vanliga (Werne, 1993, s. 150). Det finns belägg för ekonomibyggnader i skifteteknik i södra Bohuslän och också i Tossene socken i mitten av 1700-talet (syneprotokoll). Även uppmätningar från Inlands nordre härad visar att delar av uthusen varit uppförda i skifteteknik. Under vilken period skiftetekniken användes är också oklart. Enligt Qvistberg hade skiftesväggar vid mitten av 1700-talet blivit vanliga på Hisingen på grund av skogsbrist (Lindal, 1954–57, s. 27).

Byggnader under en takås och med innertak s.k. loftsbyggnader blev vanliga under 1700-talets lopp. Från det att Kalm på 1740-talet såg tecken på att denna utveckling börjat hade merparten av ryggåsstugor försvunnit en bit in på 1800-talet. Holmberg redogör på 1840-talet över den förändring som bebyggelsen på Tjörn genomgått sedan 1790-talet. Ryggåsstugorna med sina takfönster hade under denna period lämnat rum för loftsstugor, ”En stuga med en kammare utan eldstad på ena och ett litet kök på andra ändan, samt någon gång ännu en liten kammare och ett inredt loft utgöra manbyggningen. Inredningen af stugan är lika öfverallt och densamma som brukades då Kalm genomreste ön.” (Holmberg, 1867, del III, s. 6). Loftstugornas bredd utgjordes av ett enda rum och kallades därför enkla hus. Det var dels ombyggnader av äldre sydgötiska hus till långloftsstugor och dels rena nybyggnader. En viktig skillnad mellan de bostadshus, Kalm såg på Tjörn och de Holmberg beskrev, är att de senare hade separata kök (1867). I södra delen av länet, där det fanns ryggåsstugor med två bodar, nyttjades ibland den s.k. bakboden eller förstuguboden till brygg-hus och var därför försedd med spis. Det var denna del av huset som senare utvecklades till kök. I norra Bohuslän och i kusttrakterna blev det vanligt med en tvådelad planlösning som innefattade stuga och kök. En fördel med de nya loften var att de kunde nyttjas till visthus och till spannmålsförvaring. Boden blev därmed inte lika nödvändig som tidigare.

Sillperioden under senare delen av 1700-talet gav upphov till en omfattande byggnadsverksamhet i kustbandet. En mängd trankokerier och sillsalterier uppfördes, ofta med

stora manbyggnader som fick påkostad inredning. Dessa skärgårdsverk blev under 1700-talets senare del allt fler, allt eftersom inkomsterna och intresset ökade. Denna blomstring kulminerade på 1790-talet. Röd-färgen, som under 1700-talets första hälft i huvudsak varit förbehållen ståndspersoner, blev under sillperioden ett kännetecken för skärgårdsverkens byggnader. Förändringarna gick snabbt, och redan på 1790-talet målade man vissa av manbyggnaderna med ljus oljefärg, en dyrbar färg med vilken man markerade sin framgång och sitt välstånd. När Liljeblad reste genom Bohuslän 1797 frapperades han av det välstånd som kännetecknade Uddevalla och vissa delar av landsbygden: ”Jag frågade om orsaken til denna allmänna välmåga. Han sade att sillfisket och i synnerhet trankokeriet – at ingen ingen är så usel som ej dervid kan nästan otroligen förtjena” (Liljeblad, 1797, s. 154). Under denna period började en omvandling av bebyggelsen på landsbygden. Enligt hembygdsforskaren Olaus Olsson ”infördes nya hustyper av främlingar som inflyttade till Tjörn under 1790-talets sillfiske. Dessa byggde dels ’dubbla’ hus (med två rum i bredd) stundom med brutna tak, dels och ’enkla’ hus i två våningar. Den forna typen efterhärmdes företrädesvis av traktens överklassfolk och den senare typen av storbönder. Som mången gång flyttade ur ryggåsstugor in i dessa tvåvåningshus” (E.U 3523). När sillperioden tog slut 1808 förändrades skärgården radikalt, och på några få år försvann större delen av alla skärgårdsverk. Många var ju relativt nyuppförda och betingade ett anseeligt värde i form av byggnadsmaterial. Flertalet av dessa byggnader såldes därför och materialet återuppfördes på nya platser. Per König skrev 1811 ”Förut woro snart sagt alla Klippor, alla uddar i Skärgården prydda med wälbygda Hus. Dessa försvinna så småningom det ena efter det andra, dels rutna ner, dels säljas och bortflyttas” (Janzon, 1980–81).

Exempel på stora mangårdsbyggnader i två våningar från slutet av 1700-talet och tidigt 1800-tal finns i olika delar av Bohuslän, främst i Skee, Forshälla och Bro socknar. Holmberg framhöll att i Vätte och Inlands Fräkne härad fanns ”de anseeligaste byggnaderna” (Holmberg, 1867, del I, s. 301). Redan kring sekelskiftet 1800 hade resenärer i Bohuslän förundrats över den välmåga som

fanns hos en del bönder. Liljeblad ansåg att bondgårdarna i Fräkne härad var ”välbyggda som Herregårdar. Allmänna välmågan, som här lyste fram, sades häröra från sillfisket och den tid de börjat koka tran samt använda sillgrums till sina åkrar” (Liljeblad, 1797, s. 158). Sven Nilson lade 1816 märke till att ”Boningshusen äro av trä och äfven hos bönderna stundom med 2-våningar och gulmålade” (Ängemark, 1982, s. 42).

Markorganisation

När man studerar handlingar och kartor, som rör det äldre kulturlandskapet i Bohuslän, upptäcker man ganska snart den småskalighet som dessa uppvisar. Färdas man i dag genom landskapet så finns i mångt och mycket småskaligheten kvar. Jordbruksmarken och bebyggelsen synes ganska ostrukturerad och anpassningen till den lokala topografin är påtaglig, medan mer radikala förändringar, som jordskiften, ej haft samma påverkan på landskapet som inom många andra delar av landet. De topografiska förutsättningarna har sannolikt inte varit den enda orsaken till dagens landskapsbild.

Roteringsystem, fredningssystem och växtföljder har varierat inom landet. Skälen har varit flera, varav topografiska och klimatologiska kan vara de primära. Men sociala, ekonomiska och politiska åtgärder har bidragit till att utvecklingen inom olika regioner varierat. Markdisposition och ägande har ofta stått i direkt relation till odlingsystemet (Gren, 1997, s. 66).

Roteringsystem och växtföljder

Bohuslän bildar tillsammans med Halland och Västergötland ett större sammanhängande ensädesbruksområde i huvudsak under högsta kustlinjen (SNA, 1994a, s. 30). Ensädesbruket har dominerat men inom södra länsdelen har tvåsäde förekommit. Kalm, Linnés lärjunge, beskrev åkerbruket i länet: ”I den norra delen, där de ej hava så mycket åker, sås den årligen och får aldrig träda ... Men i de södra orterna, där åkrarna äro större, lämnas alltid halvp parten i träde och besås till en del med råg och höstsäde” (Krantz, 1977, s. 5). Ensädesbruket innebär att man ej hade regelbunden träda av åkern till skillnad mot två- och tresäde, där man lade halva respektive en tredjedel av åkern varje år

i träda. Ensädesbruket krävde ett mer intensivt åkerbruk med gödsling, varför tillgången på gödsel var en förutsättning. Men med tanke på att huvudnäringen åtminstone fram till 1600-talet troligen varit baserat på animalieprodukter så borde inte gödseln ha varit någon bristvara. Det var också vanligt att man släppte in djuren på efterbete på åker och äng, vilket gav marken gödsel i kombination med en uppluckring av jorden (Palm, 1977, s. 71). En del av de grödorna som såddes, t.ex. vinterråg och svedjeråg, krävde inte någon träda som höstrågen gjorde. Ensädesbruket upphörde med vallodlingens och växelbrukets införande. Nya växtföljder infördes för att öka avkastningen, varvid man under vissa år varvade åkerns grödor i regel med bönor eller ärtor.

Roteringsystem med en- två- och tresäde bör inte ses som en utvecklingsfas utan snarare knyts till de regionala förutsättningarna. Till skillnad mot äldre forskning, som ansåg att ensädet var efterblivet och omodernt, är många av dagens forskare ense om att så inte behöver vara fallet. Ensädet har varit naturgeografiskt och klimatologiskt betingat, men det är kanske inte hela sanningen. Lennart Palm har gjort ett experiment med att räkna på avkastningen vid tvåsäde med utökad åkerareal och kommit fram till att det inte gav något extra, då man måste räkna med mer utsäde, mer djurkraft, mer foder och fler stängsel (Palm, 1998).

Fredningssystem

Fredningssystemet utgjordes i regel av en gemensam hägnad för åker och äng. Vissa kartor, bl.a. i södra länsdelen, uppvisar två gårdar, vilket indikerar att man använde sig av tvåsäde dvs. man trädade en åker varje år. Förutom rent topografiska orsaker, kan skälen ha varit praktiska, då man kunde variera grödornas skördetider på de olika gårdarna. Därmed kunde man också släppa på djuren direkt efter skörden på det ena gårdet medan det andra fick stå.

Hägnaderna har ibland omfattat flera byars inägomark och därmed bildat stora hägnadslag vilket framför allt tyckts ha varit vanligt bland slättbygdernas byar (Landskapsprojektets inventeringar). Men hägnadslag har även förekommit mellan ensamgårdar (Widgren, 1997, s. 50). Hägnaderna var enligt Kalm av trä där det fanns tillgång till skog,

medan de annars utgjordes av enkla ranka stenmurar (Krantz, 1977, s. 193). I många fall har branta berg och älvar fått bilda hägnad, då dessa har varit nog för att stoppa djurens framfart.

Jordskifte

Olika jordskiften förekom redan av våra förhistoriska jordbruksmarker trots att de i dag är svårgripbara eller ej synliga inom länet. Ägandeformerna i dessa skiften ansågs ha både kollektiva och individuella drag. Ett skifte som Ljungner anser ha varit rådande, i åtminstone norra Bohuslän, är vad han kallar enskifte. Skifte hade där skett enligt särågo-principen med jorden åtskiljd, vilket han ansåg vara äldre än tegskiftet (Ljungner, 1938). Dess principer var redan angivna i den äldre Gulatingslagen, medan den senare landslagen förespråkade tegdelning (teigdelning) (Widgren, 1997, s. 54).

Tegskiftets ursprung, orsak och ålder har varit ett diskussionsämne för ett flertal forskare inom olika ämnesområden både under 1800- och 1900-talet. Synen från att ha varit ett ålderdomligt system har förändrats och fler av dagens forskare anser att tegskiftet kan ha varit både ett effektivt och ett produktionsbefrämjande system (a.a., s. 117). Skifte av åkern i smala tegar har varit ett känt begrepp i stora delar av Europa ända fram till 1800-talet. Widgrens uppfattning är att det bohuslänska tegskiftesbruket var en allmän företeelse i landskapet under 1600-talet, men att det redan var fast utformat före 1300-talet och ur brukningsteknisk synpunkt knutet till plogbruket (a.a. s. 116).

De äldsta by- och gårdskartorna uppvisar många särskiljande drag, framför allt vad gäller utformningen av ägoskiftena, vilket skiljer Bohuslän från många andra regioner (a.a., s. 116). Byar med tegskifte, både oregelbundna och regelbundna skiften, kunde ligga sida vid sida med byar med fullständigt särågosystem (a.a., s. 116). Widgren har sökt finna orsakerna som drev fram till tegsplittningen i ett ensädesområde med förhållandevis små byar och ensamgårdar. Orsakerna anser han baserades på en befolkningsökning och på de medeltida jordvärderings- och arvsystemen samt möjligen av en upplösning av ett medeltida storgodssystem.

Tegskifteskartorna visade att byar eller gårdar, som hade oregelbundna tegskiften,

hade en blandad jordnatur. De med enklare skiften utgjordes däremot av egaliserade likstora gårdar, vilka ofta varit samlade under en ägare (Widgren, 1997, s. 48). Undantag finns, t.ex. Stora Hoghem i Tanums socken som består av två kronohemman med ett oregelbundet tegskifte (Lindholm, 1998). Widgren anser att skiften kan ha ägt rum i de egaliserade byarna under Kastle kloster, där man kan ha lejt bort jord till flera landbor. Bakom detta kan ligga en upplösning av storgodssystemet under medeltid.

Om man jämför de äldre by- och gårdskartorna, finner man på en del kartor tydligt markerade tegskiften. Andra samtida kartor saknar denna tegindelning men uppvisar en flikighet av åkrar och ängar, vilket kan tyda på en tegindelning även inom dessa enheter (Figur 7). Man kan fråga sig om skillnaderna beror på kartornas syften eller om tegskiftet var på väg att lösas upp.

Pehr Kalms beskrivning av de samtida åkrarna: ”Diken hava de merendels inga i sina åkrar, utan åkerstycken äro lagda i små upphöjningar eller ryggar på samma sätt som brukas i Västmanland... Dock hava de ej gärna här så stora och höga ryggar som i Västmanland; bredden av var rygg är gemensligen 2 famnar, ibland mer, ibland mindre. Dessa ryggar äro så, att stycket är högt mitt på men sluttar på bägge sidor” (s. 198 ff.). Brukningssättet med denna typ av ryggade åkrar förklarades av att våta år står sig kornet väl på toppen av ryggarna och goda år på ryggarnas sidor. Man kan fråga sig om dessa ryggade åkrar, som Kalm beskriver, enbart var ett resultat av rent brukningstekniska skäl, eller om dessa ibland även baserades på en långt driven ägoblandning.

Jordvärdering och arv

Tegskiftet har reglerat olika ägares och brukares rättigheter till marken. För att ett sådant system skulle fungera var det nödvändigt att det fanns ett fast jordvärderingssystem. Ett sådant kunde även fylla funktioner som värdering vid arrende, köp, arv, skatteunderlag samt vid skiften (Widgren, 1997, s. 116 ff.).

Jordvärderingssystemet i Östnorge under medeltid baserade sig på ”markebol, öresbol och örtugsbol” och skulle motsvara landskylden (arrendet), vilken anses först ha varit en värdering av landbojorden. Den nya landskylden fick namn efter den vara som

den betalades i t.ex. smör (Widgren, 1997, s. 32). Widgren anser att systemet tycks vara fast utformat på 1300-talet, men bör ha för-lorat i betydelse efter agrarkrisen. Undantag finns från södra Bohuslän, där värderings-systemet fortfarande var i bruk under 1500- och 1600-talet, dels enligt en jordebok från 1568 och dels i en dombok från 1662. Teg-splittringen kan därmed ha varit mer omfattande på 1300-talet än på 1600-talet.

Det som höll ihop enheterna var ofta arvet att bruka en gårds marker, vilket gick till äldsta sonen. Widgren påpekar att ett samband finns mellan fast jordvärdering (öresbolet) och tegskifte, då öresbolet synes ha haft en nära relation till faktiska ytor på marken. Öresbolet har även fungerat som ett byamål vid skifte av jord. I Röde Bok förekommer ett stort antal gårdsparter, i form av arrenden (landskyld) som kyrkan ägde, vilket var ett resultat av donationer på 1200-talet och framåt (Widgren, 1997, s. 35). Men även odelsmän kunde ärva dessa parter, vilket kallas "skyldeie" och var en form av arvsrätt i Norge. Skyldeiesystemet, som baserades på ideella andelar, ägoparter, kunde bara brukas av den som hade åsedesrätt och bygselenheter som var fasta. (a.a., s. 27). Ägande- och arvs-systemet ledde således till en långt driven ägosplittring men med regler som höll brukningsenheten intakt, i alla fall fram till 1500-talet (a.a., s. 37).

Åkermark

Åkrarna besåddes med korn, havre och råg, med havre som viktigaste sädesslaget. Havren spelade en viktig roll redan under 1500-talet i hela Västsverige, vilket delvis var klimat-betingat, då havre är lämpligt för ett fuktigare klimat, men även kulturtillhörighet har styrt valet av sädart (Myrdal, 1999, s. 238). Havren nyttjades inte bara som hästfoder i Västsverige utan användes även för bröd, gröt och kakor (a.a., s. 239). Rågen utgjordes till stor del av svedjeråg och vinterråg. Om rågen skriver Kalm att denna sattes i skylar och kornet sattes på stänger vilka lades i band (Krantz, 1977, s. 193 ff.). Vidare skrev Kalm att vete och råg odlades i mycken litenhet i norra Bohuslän, undantag herrgårdar och prästgårdar.

Inom Västsveriges ensädesområden är det förindustriella åkerbrukets produktionsför-hållanden dåligt kända (Palm, 1997, s. 4). Uppgifter angående spannmålsproduktionen

finns att hämta från tiondelängderna från 1500-talet (Myrdal, 1999, s. 234). Åkrarnas avkastning var generellt lägre än i övriga delar av Sverige. Studier från Halland visar att avkastningen kunde vara 2 till 3 korn jämfört med 5 till 6 i gamla Sverige (Palm, 1997, s. 16). Palms studier visar även att förhållandena kunde vara omvända då väderdata ställdes mot korntalen. Vårsäden visade sig lämpad för det västsvenska klimatet med regniga och svala somrar, medan höstsäden gynnades av torra och gärna kalla vintrar, vilket är typiskt för det öst- och nordsvenska klimatet (a.a., s. 145).

Från 1600-talet och ända in på 1800-talet var man långtifrån självförsörjande när det gällde spannmål, och uppgifter finns att man redan på 1600-talet fick köpa hälften av sitt utsäde. Från halländska exempel har man räknat med att 70 till 80 procent av födan under 1700-talet bestod av spannmål, och att en vuxen man konsumerade ungefär 2,5 till 3 tunnor säd per år (Palm, 1997, s. 14, 17). Under 1700-talet utgjorde länets totala spannmålsunderskott av cirka 50 procent, men fördelningen var ojämn, då vissa delar av länet hade ett överskott och fick "exportera" till andra delar inom länet, som hade ett underskott.

Behovet av gödsel var stort och förutom dynga användes skal och musslor. När sill-perioderna varade användes "trangrums" från trankokerierna (se kapitlet Industrier och binäringar). Det finns t.o.m. uppgifter om att man plöjde ner hela sillar.

Andra grödor som odlades enligt samtida källor var hampa, lin, ärtor, bönor, rovor, tobak, humle samt kål som alla odlade. Potatisen introducerades på 1720-talet till länet men slog inte igenom förrän i slutet av 1700-talet.

Utmarker

Allmänningar utgörs av byallmänningar, sockenallmänningar samt härads- och landsallmänningar. Byallmänningen är den vi i regel talar om när det gäller byarnas gemensamma utmarker. Om allmänningarnas upp-komst, nyttjanderätt och äganderätt finns i dag flera olika teorier. Sockenallmänning-arna skiftades mellan byarna under 1700- och 1800-talet. Häradsallmänningar utgjordes av den mark som hamnade utanför byns gemensamma utmark (Olsson, 1979, s. 16). Rättig-

heter och nyttjanderätten till denna har varierat under århundradena och kom under 1600-talet att läggas under kronan och blev därmed kronoallmänningar (a.a., s. 19 ff.).

Ängs- och betesmark

Ängen har haft en avgörande betydelse för jordbruket ända fram till växelbrukets och konstgödslingens införande. För varje tunnland åker behövdes fem tunnland äng och tio tunnland bete. ”Äng är tegs moder” innebar att man inte kunde ha mer åker än man kunde gödsla, vilket in sin tur var beroende av hur mycket bete man hade till djuren, dvs. ängs- och slättermarker. Det gällde att upprätthålla denna balans, och ängens avkastning var det som avgjorde jordbrukets omfattning.

Från kartorna och våra skriftliga källor vet vi att ängen kunde vara tegskiftad med en långt driven ägobladning, vara samfälld eller ligga i särägoblock. Inom vissa byar förekom en blandning av flera ägosystem. I Bohuslän förekom ”stängdelning eller årsskifte” av ängen, vilket innebar att ängen delades av byamännen varje år med en stång, vilket kan ha medeltida rötter. Widgren menar att de byar där detta förekom hade ett fungerande byamål (Widgren, 1997, s. 30).

Kalm skriver att de ängar som är belägna mellan bergen, allra helst i den södra länsdelen, oftast utgörs av starrängar, medan övriga utgörs av hårdvallsängar (Krantz, 1977, s. 198).

Han beskriver ängsbruket som dåligt med tuviga starr- eller hårdvallsängar, och just det året som han färdades i Bohuslän härjade ängsmasken. Ängsförbättringar förekom, bl.a. kunde ängen plöjas upp och därefter besås några år med råg för att sedan återgå till äng eller efterbetas (a.a., s. 156).

Ett tillskott av betesmark inom delar av länet har ljunghedarna varit. På många av de äldsta historiska kartorna över gårdar och byar står ofta ”ljunghed” på en del av inägorna, och i texten anges mager och tuvig mark, ljungbeväxt osv. Som betesmark var emellertid ljunghedarna mycket värdefulla. Ibland var betet näringsmässigt fyra gånger bättre än vanliga betesmarker och var särskilt lämpat för får (Atlestam, 1942, s. 97). Ljungen brändes vart tredje eller fjärde år.

Om lövtäktbruket inom länet varit mer allmänt eller ej är dåligt känt. Den öppna slätterängen anses ofta ha dominerat, men

uppgifter om lövtäkt finns bl.a. när det gäller tillskott för fåren (Atlestam, 1942, s. 88). Norge har haft en lång tradition vad gäller lövbruket (Austad & Hauge, 1996, s. 87 ff.). Studier visar att variationerna varit stora inom Norge, dels vad gäller träart, dels vad gäller metod med skottbruk eller hamling. Vanligast har ask och alm varit, men exempel finns även på skogar av hamlade björkar.

Det historiska sommarbetet har varit på skogen, med eller utan vallning, med eller utan fäbod. Bohuslän är känt för sina stora betesallmänningar ”hamnorna”. På de äldsta kartorna finns i många fall fägator mot betesmarken på utmarkerna. Linné påpekar att hägnaderna är så ranka att djuren ändå måste vallas. Både kor och hästar kunde sommartid ”gå på hamna”. 1700-talets kartor uppvisar även mindre hagar intill bytomterna. Dessa inbegriper säkerligen kalvhagar samt utrymme för annan boskap, som man ville ha uppsikt över.

Djurhållning

Getter och får var vanligt förekommande under 1700-talet men minskade kraftigt på 1800-talet. Får var mer vanliga på öarna och i fjällbygden, medan getter var vanligare på fastlandet. Fåren var småväxta och hårdiga. De vallades i stora hjordar på utmarkerna och på ljunghedarna. Vid kalla vintrar decimerades fårstammen kraftigt, men inom de områden där man bedrev lövtäkt klarade sig stammen bättre (Atlestam, 1942, s. 88).

Om 1700-talets boskapsstam berättar Kalm att den var av ett varierat bestånd, där alla vanliga sorter av boskap fanns förutom gäss. Hästar och kor var småvuxna. Alla hade en eller flera grisar hur fattiga de än var, och svinen var tjudrade. På öarna betade korna dag och natt, och mjölkerskor åkte ut och mjölkade. Korna var av arterna rödkulla och torvkor, varav de senare företrädesvis fanns i skärgården (Krantz, 1977). Direkt efter skörden efterbetade djuren på åkrarna och ängarna för gödslingens skull. Senare kom ko- och hästarter som var mindre tåliga och mer krävande och inte klarade betet på ljunghedarna. Att hålla bin var också vanligt, då de stora ljunghedarna gav en speciell honung (a.a., s. 201).

Fram till 1600-talet tycks i huvudsak smör ha utgjort bondens maximala överskott vilket kunde försäljas, bytas eller utgöra skatt. En ko

gav på 1700- och 1800-talet cirka 600 liter mjölk per år, vilket kan ställas mot dagens ko som producerar cirka 6 000 kg mjölk per år (Palm, 1998, s. 278).

Under 1700-talet drevs boskap under oktober via Svinesund vid den norska gränsen för vidare försäljning till Norge (Oedman, 1746).

Skogsbruk

Bohuslän förknippas inte med skogsbruk utan snarare med avsaknaden av skog. Tillgången har dock varierat över tid och rum. Bohuslänns nordöstra delar har under långa tider haft en god skogstillgång och varit ett komplement till jordbruket. En ökad handel med skogens produkter skedde från 1500-talet, vilket delvis berodde på vattensågarnas införande. Detta i sin tur medförde en ökad timmerexport och avverkning av utmarkernas barrskogar (t.ex. Krumlinde, 1982). Till detta bidrog även fisket som krävde virke både till tunnor och vedeldning. För danska kronan var Bohuslän den naturliga leverantören av olika skogsprodukter som ved och timmer. År 1610 fanns ungefär 100 skattskyldiga sågar i Bohuslän enligt extra-skattemantalen (Natur i Göteborgs och Bohus län, 1979, s. 118) och då var ej adelns eller kronans sågar inräknade. Förbud mot att upprätta sågar kom för de som inte ägde odalmark. Skogarna, vilka i regel tillhörde brukarna, hade i huvudsak utgjort byarnas gemensamma utmarker. En mindre del av bondeskogen kom att tas över av adelsmän och borgare medan större delen ägdes av bönderna själva.

När Bohuslän blev svenskt ansågs landskapets södra och västra delar som skoglösa. De mer skogrika nordöstra delarna blev ur ekonomisk synpunkt mer intressanta för den svenska statsmakten, och handeln och utskieppningen kom att flyttas från Norge till Sverige. De gamla norska flottlederna skars av, och utmed de svenska flottningslederna byggdes flera sågar. Handeln fick bara ske via Uddevalla och Göteborg. Trots militärövervakning kringgicks förbudet flitigt och många blev dömda för smyghandel. Norrmännen betalade bättre för både timmer och bräder än svenskarna. Förbudet mot Norge upphörde först år 1825 (Krumlinde, 1982, s. 3 ff.).

Under 1700-talet fortsatte skövlingen av den kvarvarande skogen på grund av bränsle-

brist, ökat betestryck, sillfisket och åkerarealens utvidgning (Natur i Göteborgs och Bohus län, 1979, s. 120). Samtida reseskildrare som Kalm och Oedman, är i stort samstämmiga om tillståndet i Bohuslän. De beskriver det bohuslänska landskapet som till stora delar skoglöst där ljung och ormbunkar breder ut sig. Fisket var fattigt och utsädet dåligt men jordarna var goda. Endast i norr och mot Dalsland fanns skogar (Olson, 1994, s. 32).

Kustens odlingslandskap

Odling har i förhistorisk och historisk tid huvudsakligen bedrivits på fastlandet och på de större öarna. Kustens odlingslandskap har framför allt varit ett ängs- och beteslandskap. Öarna utgjorde huvudsakligen utmark, och liksom i inlandets utmarksområden fanns här en bitvis omfattande torpbebyggelse med tillhörande åker-, ängs-, och betesmark, t.ex. de öar som uppläts för odling till lotsarna som en del i deras lön. På öarna finns lämningar även efter den småskaliga odling och slätter som bedrivits där. Lämningarna, som framför allt består av fossil åkermark, röjningsrösen, husgrunder och stenmurar, finns i stor rikedom utefter hela kusten.

De områden utmed kusten, där jordbruket har haft en stor betydelse, skiljer sig mot inlandet. Jonsborg i Lysekils kommun är ett exempel på hur inägo- och utmarksförhållandet kan te sig utmed den bohuslänska kusten (Figur 14). På "huvudön" finns bebyggelsen, inägorna och även viss betesmark. Öarna runt om bildar utmark och var de huvudsakliga betesmarkerna. Även de kustnära enheterna på fastlandet har nyttjat öarna som en sorts utmarker, vilket kan jämföras med hur fjällområdena varit resursområde för inlandet.

Vattenlederna, inom- och utomskärs, utmed hela Bohuslänns kuststräcka har alltid varit mycket betydelsefulla för landskapets utveckling och nyttjande. Näringarna utmed kusten har huvudsakligen varit handel och fiske medan jordbruket varit en binäring. Fiskesamhällena, som uppstod under medeltid och därefter, var beroende av inlandet för sin försörjning. Den stora silltillgången under 1500-talet, det så kallade Marstrandsfisket, innebar en kolonisation utmed kusten, då ett flertal av dagens kustsamhällen tillkom (se kapitlet Industrier och binärningar). Ett par hundra kustbosättningar finns kända från

Figur 14. Jonsborgs utmarker, Lysekils kommun. Källa: Ekonomisk karta 42 SV, 1938.

denna tid med tyngdpunkt förlagd på mellersta Bohuslän (Danielsson, 1986, s. 79). Strandsittarbebyggelsens karaktär ändrades redan på 1600-talet och blev mera allmän utmed hela kusten och ofta i samband med jordbruk enligt jordeböcker och skattemantalslängder (a.a., s. 81).

Fjällbygd

Fjällbygden i Bohuslän är koncentrerad till länets östra och högsta region. Med fjäll

menas här vanligtvis ett perifert beläget skogsklätt och något otillgängligt bergsområde. Några av dessa kända fjäll är Vättlefjäll, Bredfjället, Herrestadsfjället och Kynnefjäll. I studier av Bredfjället söder om Uddevalla (Olsson, 1979) och Kynnefjäll (Kynnefjäll i Göteborgs och Bohus län samt Älvsborgs län, 1990) kan vi följa utvecklingen från extensivt nyttjade områden till en intensiv kolonisation mellan 1500- och 1800-talet för att sedan återigen nyttjas extensivt. Under 1600-talet sker troligen en befolkningsökning

vilket var en anledning till etableringen (Framme, 1985, s. 157). Spåren och lämningarna är i dag talrika och vittnar om den föregående kolonisationens vedermödor. Nyodlingen och svedjebrukets nyetableringar har ofta fått bebyggelsenamn som –kas, –bränna och –bråte. Flertalet av dessa namn förekommer inom länets östra delar, i huvudsak inom fjällen eller i anslutning till dessa, som exempelvis Hedekas som ligger i Överkilälvens dalgång öster om Kynnefjäll.

Västra Bullarestranden och fjällen innanför är ett sammansatt område med en större nord-sydlig sprickdal samt mindre korsade sprickdalar. Flera av dalgångarna är branta med bebyggelsen i krönlägen och åkrarna i sluttningarna nedanför. Få inslag finns av senare bebyggelse inom fjälldelen. Inom länets nordöstra del, väster om Bullaresjöarna, finns fjällen Tolvmanstegen och Tormose-rödfjället.

Kynnefjäll, öster om Bullaresjöarna, är en urbergsplatå och utgör en gränsbygd mellan

Bullare- och Sörbygden. Kynnefjäll var redan under förhistorisk tid extensivt och temporärt utnyttjat. Området runt Bullaresjöarna har däremot varit attraktivt för såväl de första bosättarna som för dagens moderna jordbrukare. Under medeltid etablerades enstaka gårdar i fjällets kant, i huvudsak med boskapsskötsel som huvudnäring. Hela Kynnefjäll var vid denna tid förmodligen täckt av skog, men under följande århundranden skulle skogen komma att glesas ut och ljunghedarna breda ut sig. Vid 1700-talets slut hade Kynnefjäll Bohusläns största sammanhängande ljunghed. Den stora kolonisationen av fjället kom med befolkningsökningen vid 1800-talets mitt. Kynnefjälls utmarker togs i anspråk, och förutom svedjor och utdikningar bebyggdes stora delar av fjället med små gårdar och torp. Mot 1800-talets senare del förbjöds ljunghedsvedjning. Ljungen som betesmarker nedvärderades samtidigt som en skogsodlingspropaganda startades vilket gjorde att befolkningen och

Figur 15. Björsöas i Vättlefjäll. Lämningar efter bebyggelse och odlingsverksamhet under 300 år.
Foto: Jan Norrman, RAÄ.

antalet torp minskade kraftigt. I dag har fjället en god trä tillgång och nyttjas i viss mån för rekreation.

Bredfjället är en urbergsplatå belägen på nivåer mellan 130 och 170 meter över dagens havsnivå varav stora delar ligger över högsta kustlinjen. Enligt äldre skriftliga källor omnämns Bredfjället på 1300-talet som en häradsallmanning inom vilka bönderna fick rätt att fritt bruka skogen (Olsson, 1979, s. 23). Först på 1500-talet började avverkningarna bli omfattande i länet bl.a. för att vattendrivna sågar började användas. Det otillgängliga Bredfjället låg inte direkt i farozonen för den danska utsugningen av skog och virke under 1500-talet, men då böndernas eget förråd tog slut blev detta ett reservområde. Egentligen skulle tillstånd för avverkning sökas hos landshövdingensämbetet men det struntade de flesta i (a.a., s. 25). Troligen sker en kolonisering av Bredfjället på 1500- och 1600-talet. Flera av torpen finns upptagna i jordeböcker från mitten av 1600-talet.

För att skydda allmanningarna stoppades den torpetablering som påbörjats på utmarkerna med 1734 års skogsordning, och alla gårdar, torp och backstugor på allmanningarna antecknades. De som var mindre än en åttondels hemman skulle rivras och inga nya torp fick uppföras. År 1725 görs en kartläggning över Bredfjället, som då anges som kronoallmanning med sammanlagt 10 gårdar och torp. Mellan åren 1730 och 1830 friköptes och skattelades större delen av allmanningen. År 1830 kvarstod 2 000 hektar av allmanningen. Av dessa var 14 tunnland jordbruksmark som skulle delas i lotter till varje backstuga (Olsson, 1979, s. 38 ff.). I stället för att backstugusittarna skulle få besittningsrätten ville landshövdingensämbetet att hela Bredfjället skulle auktioneras ut. Efter 25 års förhandlingar och strider fick backstugusittarna rätt till sina gamla hävdade marker. Trots den inbördes stora sociala och kulturella likheten som fanns på Bredfjället förekom skillnader. På vissa gårdar – skogsgårdarna – hade man det bättre med både häst och ox (a.a., s. 139).

Vättlefjäll, norr om Göteborg, utgör även det ett medeltida kolonisationsområde. Gårdarna här var tolv till antalet. I dag har skogen återintagit fjället, och husgrunder, stenmurar och fossila åkrar minner om den odlingsexpansion som varade under cirka 300

år. Sju av gårdarna i Vättlefjäll (Björås-gårdarna) låg samlade intill varandra, och området är helt övergivet i dag, men lämningar efter husgrunder, hägnader, fägator och åkrar finns från olika tidskedan (Figur 15).

Ljunghed

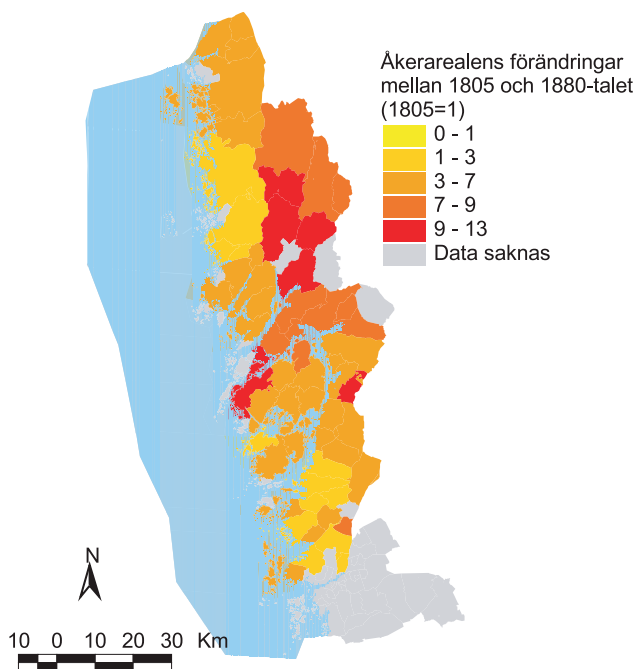
Ljunghedar har funnits och finns inom stora delar av det nordvästeuropeiska landskapet. Ljungheden ur växtgeografisk synpunkt betraktas som en maritim övergångsform (Atlestam, 1942, s. 9). Pollendiagram från ljunghedar visar att de ej är enhetligt tillkomna, utan att orsakerna varierar inom olika områden. I Bohuslän har ljunghedarna funnits på flera olika markslag men företrädesvis på grus- och moränmarker. Ljunghedar uppträder i södra Bohuslän redan under äldre järnålder och förekommer sedan över hela Bohuslän med en tyngdpunkt i den nordöstra delen av länet.

På 1600-talet var skogsbruket en av de viktigaste näringarna i vissa delar av Bohuslän. Antalet vattensågar var ansevärd. Förutom skogsbruket ökade antalet svedjor inte bara på fjällen utan även intill frälse- och herresäten, där stora arealer frilades. Man odlade några år och svedjade sedan ett nytt område. Upprepade svedjebränningar gjorde humuslagret tunt, och stora delar av trädregionen ödelades och ljungheden tog över. Trots att förordningar kom både på 1600-, 1700- och 1800-talen fortsatte denna skövling. Förordningarna kringgicks och svedjebränningar förekom ännu en bit in på 1900-talet i flera socknar i Bohuslän.

På Kynnefjäll fanns på 1700-talet länets största ljunghed (se kapitlet Fjällbygd). Från flera av våra resandeberättelser från 1700-talet omtalas ljunghedarnas utbredning och om ”skalliga berg”. Under slutet av 1800-talet och under 1900-talet fördes en idog kampanj för återplantering av barrträd, i synnerhet från Hushållningssällskapet, vilket vi till stora delar kan se resultatet av i dag (Olson, 1994, s. 44).

1700- och 1800-talets agrara utveckling

Den agrara utvecklingen som skedde inom stora delar av Sverige och Europa började under 1700-talet och fortsatte under 1800-

Figur 16. Åkerarealens förändring mellan åren 1805 och 1880-talet. Källa: Atlas över Sverige, 1953 och Lönnroth, 1962, tab. 9, s. 324.

talet. Denna, "den agrara revolutionen", var avhängig av flera olika, ungefär samtida faktorer. Själva förloppet är svårt att följa och att peka ut en huvudfaktor är sannolikt fel, då flera faktorer tillsammans varit avgörande för det agrarhistoriska förloppet.

1700-talet måste ses som länets stora återhämningsperiod. Åkerarealerna och avkastningen ökade, nya skiftes- och brukningsmetoder samt grödor infördes, en ny sillperiod inträdde och befolkningen ökade kraftigt. År 1766 kom en förordning om att bönderna fick sälja egna produkter inrikes och 1798 även i viss mån utrikes. Först 1832 blev handeln helt fri, vilket befrämjade exporten och fraktfarten. Detta förknippas i Bohuslän med den stora havreexpansionen, stenindustrins samt de maritima näringarnas framväxt (se kapitlet Industrier och binäringsar). Genom den nya marknadsekonomi stimulerades bönderna till nyodling och ökad produktion, vilket gav mer skatteintäkter till staten.

Hand i hand med utvecklingen följde stora sociala och ekonomiska förändringar, och redan runt sekelskiftet 1800 kom återhämtningen till viss del av sig. År 1799 slog skörden fel samtidigt som sillen försvann. Industrialiseringsprocessen och urbaniseringen hade

redan börjat att dra till sig folk men räckte ej till för att sysselsätta alla. Befolkningsöverskottet kom att ta sig olika uttryck inom länet med hemmansklyvning, torpetablering och emigration som följd.

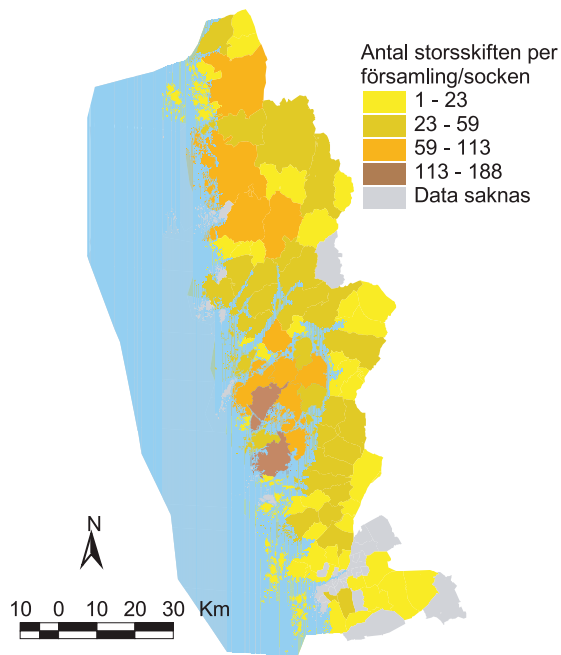
Havreexpansion, nya grödor och odlingsmetoder

Ägorna och markslagets arrondering hade redan före 1700- och 1800-talets jordskiftet börjat att förändras och lösas upp. Åkermarken expanderade på ängsmarkens bekostnad, men även nya intagor och nyodlingar på utmarkerna togs i anspråk. En av huvudorsakerna var sannolikt den s.k. havreexpansionen vars orsak delvis kan förklaras med de nya näringsfrihetsförordningarna (Olson, 1994, s. 43). På utmarkerna togs nya åkrar upp på varje liten tänkbar yta. Flera av dessa åkrar anlades i myrmarker, som dikades ut, eller på magrare moränjordar och ofta i svaga sluttningar. Åkrarna var parcellerade och avgränsade av grunda diken. Om man studerar fotounderlaget till 1930-talets ekonomiska karta så finner man att denna parcellering var vanlig på ett stort antal åkrar, inte bara på myrmarkerna utan även på lerslätterna, men har genom täckdikning nästan helt försvunnit i dag (Gren, 1997, s. 124). Denna typ av fossil åkermark, när den påträffats i skogsmark, kan lätt förväxlas med de äldre välvda åkrarna (se Det fossila odlingslandskapet), då även dessa var parcellerade.

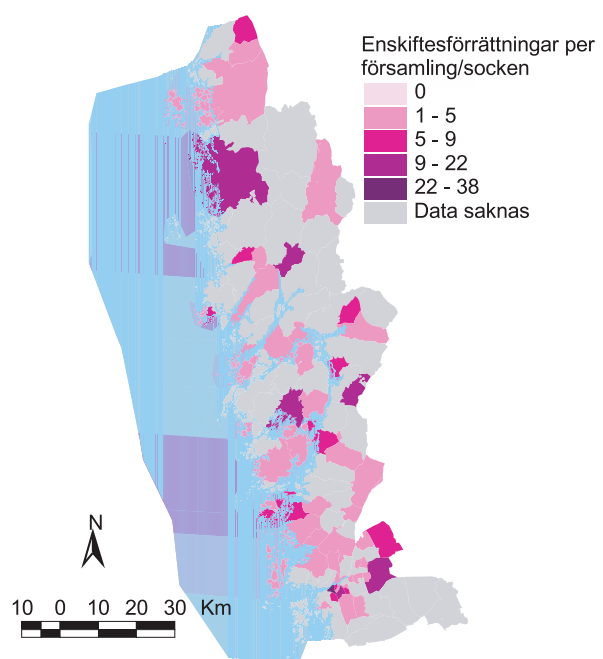
Nya grödor som exempelvis potatisen infördes, vilket gav en större kalorimängd per areal. Jordbesparande redskap som järnplogen och djupharven introducerades tidigt i Bohuslän, redan före växelbrukets inträde. Däremot väntade man med att introducera arbetsbesparande redskap, då arbetskraften var god i länet.

Jordskifte

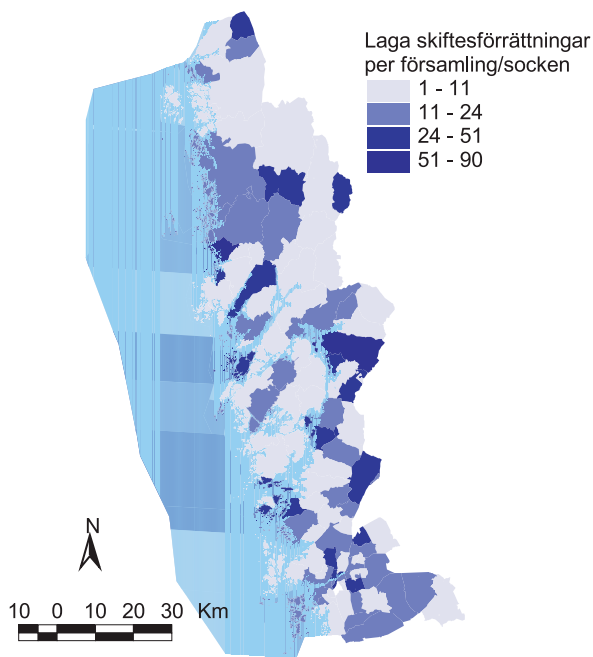
Åkerarealen för hela Västsverige ökade mellan 1700- och 1850-talet med 80 till 250 procent, vilket kan jämföras med Englands åkerareal som under samma tid ökade med 70 procent (Palm, 1998, s. 85 f.). Mellan åren 1840 och 1870 exporterades stora mängder havre trots den stora befolkningsökningen. Åkerarealen ökade från 1805 till 1880-talet med 2 till 10 ggr (Figur 16) och kom att ytter-

Figur 17 a. Storskiftesförrättningar. Källa: LMV databas.

Figur 17 b. Enskiftesförrättningar. Källa: LMV databas.

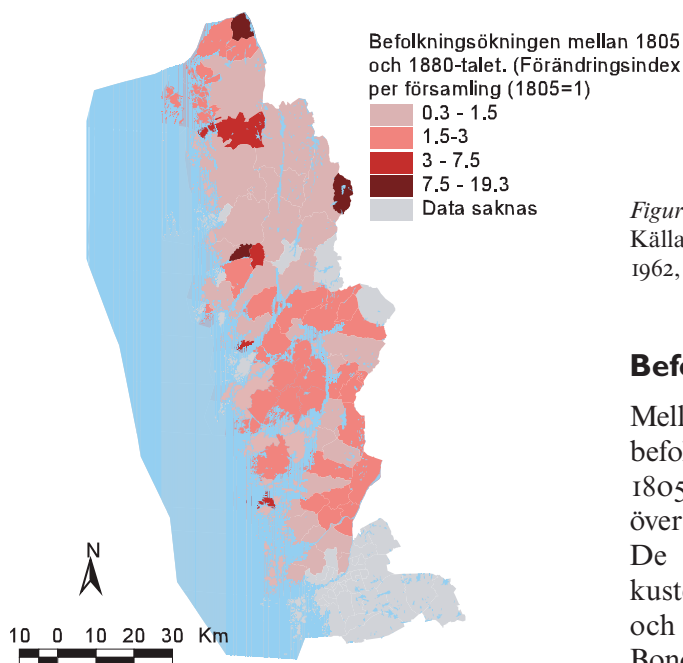
Figur 17 c. Laga skiftesförrättningar. Källa: LMV databas.

ligare öka med 0,3 till 3,7 ggr mellan 1880-talet och 1930-talet (Figur 16). Den tidiga ökningen var dels i skogssocknarna i länets nordöstra delar, dels på Bokenäset och delar av Orust samt utmed Göta älvdal. De områden som ökade efter 1800-talet var områdena norr om Göteborg samt delar av nordöstra länet, runt Bullaresjöarna.

Överdirektören Faggot på Lantmäteri-

verket var initiativtagare till *storskiftet* på 1750-talet. Syftet med *storskiftet* var, dels att sammanföra tegarna till en brukningsenhet per bonde, dels att dela upp byarnas samfällda marker, vilket innebar ett slopande av bysamhället (Sporrong, 1972, s. 41). Åkermarkens omfördelningen skulle ske inom ramen för den gamla gårdesindelningen och bebyggelsestrukturen skulle inte ändras utan ligga kvar i ”laga läge” (Hoppe, 1999, s. 192). För att ett skifte skulle vara genomförbart måste samtliga av byns jordägare samtycka. Skiftet blev ingen framgång och modifierades år 1757, då ett skifte medgav att varje markägare kunde inneha maximalt fyra brukningsområden (Sporrong, 1972, s. 41). De tidigaste skiftena i länet genomfördes i dess södra och mellersta delar med början 1757, medan huvudparten av *storskiftena* kom att genomföras mellan åren 1791 och 1810 (Lönnroth, 1963, tab. 10, s. 331). *Storskiftets* införande skedde över stora delar av Bohuslän med en koncentration på Orust och Tjörn, medan delar av kusten och skogsbygden, där antalet ensamgårdar var större, hade färre *storskiftet* (Figur 17 a).

Exempel på skiftade utmarker är ”Tanums hed” som skiftades mellan 12 byar år 1783. Då textakten saknas kan man endast tolka kartbilden. Anledningen till skiftet kan ha varit att man redan hade flera intagor för åker- och ängsbruk, och att man ville att varje by skulle

Figur 18. Befolkningsökningen mellan 1805 och 1880. Källa: Atlas över Sverige, 1953, tab. 11 och Lönnroth, 1962, tab. 9, s. 324.

Befolkningsökning

Mellan åren 1750 och 1805 ökade länets befolkning med 35 procent och mellan åren 1805 och 1900 kom den att fördubblas (Atlas över Sverige, 1953–1971, s. 53 ff.), (Figur 18). De socknar som ökade mest var de längs kusten, där folkökningen mellan åren 1749 och 1805 kunde uppgå till 150 procent. Bondeklassen utgjorde 65 procent av befolkningen år 1800 men hade sjuttio år senare sjunkit till att omfatta 55 procent, trots den stora befolkningsökningen.

Inom länets norra delar ledde befolkningsökningen till emigration. Enligt beräkningar, som visserligen är gjorda på 1930 års folkmängd, emigrerade under åren 1861 till 1930 mellan 40 och 50 procent av befolkningen i norra delen av länet och 20 till 30 procent från södra länsdelen (Atlas över Sverige, 1953–1971, s. 58).

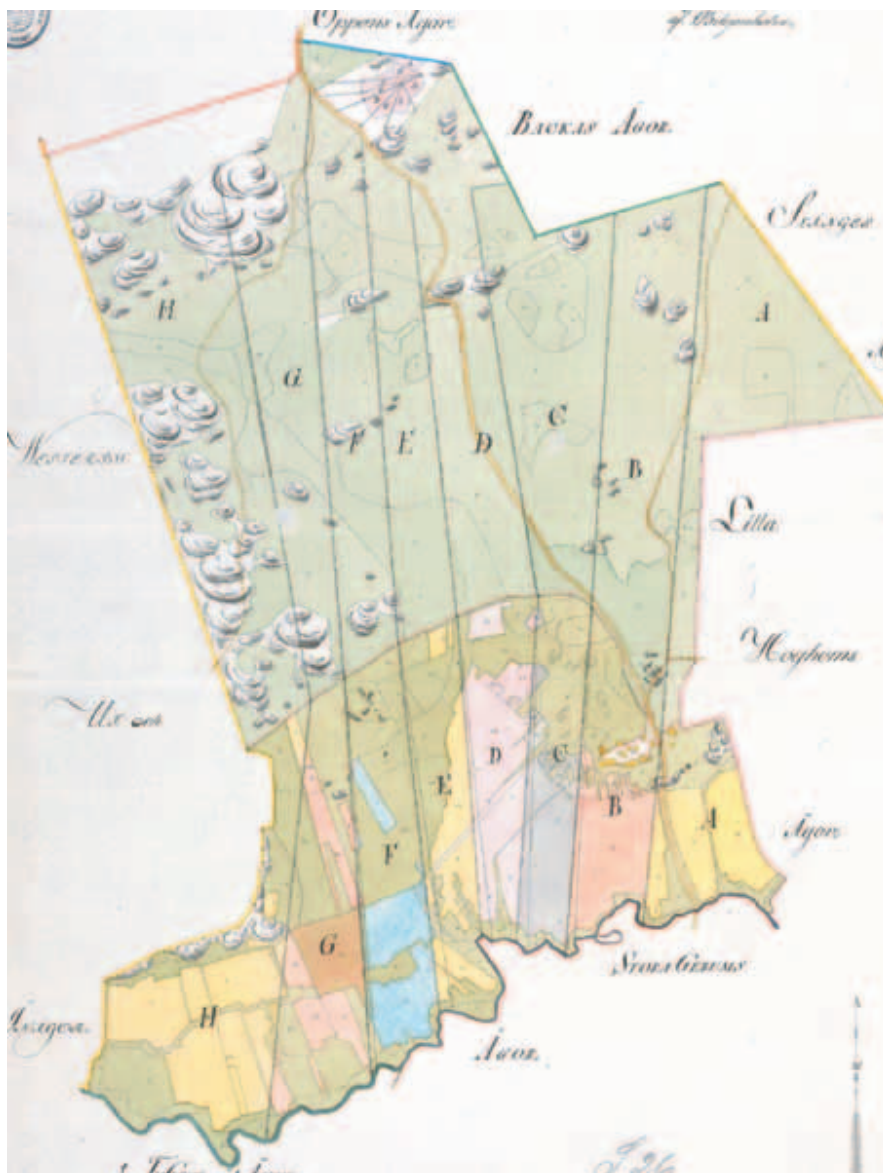
En befolkningsgrupp som ökade kraftigt var torparna, vars hus och tegar etablerades till byarnas utmarker. På flera ställen anlades flera torp i anslutning till varandra. Exempel på ett sådant ”torpområde” finns i Tanums socken, i Hovtorp, där husgrunder från fem torp vittnar om torpexpansionen (Franzén, 1998). Torpen hade en kort brukningstid och var försvunna redan på 1930-talet medan dess åkrar ibland brukades längre. Samma förlopp finns att söka i flera av fjällområdena, där gårdar och torp etablerades under 1800-talet för att upphöra vid sekelskiftet, då de stora skogsodlingsinsatserna kom att genomföras (se kapitlet Fjällbygd). ”Torpdödens” orsaker är troligen flera men skogsbruket och möjligen även laga skiftet kan ha varit bidragande orsaker.

Samma jord skulle föda så många fler vilket gav en ökad hemmansklyvning på de redan förhållandevis små jordbruken. Av Bohusläns gårdar/byar var 40 procent mindre än en fjärdedels mantal år 1810. Bakom dessa mantal fanns i regel flera brukare per gård på

få sin del av den odlingsbara jorden på utmarkerna. I några fall hade den gamla inägomarksgrens flyttats ut en bit i utmarksdelen varvid inägomarken hade utökats.

Enskiftesförrättningarna i länet var färre i jämförelse med storskiftena (Figur 17 b). Detta har sin förklaring, då enskiftet innebar speciella förutsättningar som bl.a. krävde ett kraftigt uppodlat landskap samt en utflyttning av bebyggelsen. Enskifte kunde genomföras på begäran av en enda markägare (Sporrong, 1972, s. 43). Enskiftesförrättningarna i Bohuslän var till stora delar koncentrerade till två områden, dels i socknarna Skee och Tanum i länets norra del, dels i socknarna Forshälla och Hjärtum i länets inlandsdelar. Skiftena genomfördes under en 20-årsperiod mellan åren 1807 och 1827.

Laga skiftesförordningen kom 1827 och var en modifierad form av enskiftet vilket medgav att varje gård fick ha flera brukningsdelar. Skiftet gällde nu hela ägan både den gamla utmarken och inägomarken, vars begrepp i och med skiftet nu helt försvann. Marken kom i stället att benämnas inrösningsjord och avrösningsjord. I möjligaste mån skulle även bebyggelsebilderna bevaras, men trots detta kom ett stort antal gårdar att flyttas ut (Sporrong, 1972, s. 43). Laga skiftet mötte till att börja med ett visst motstånd i länet, men på 1850-talet hade omkring 50 procent av länets laga skiftesförrättningar genomförts (Figur 17 c).

Figur 19. Enskifteskarta över byn Stora Hoghem i Tanums socken, år 1818. Källa: LMV aktnummer N116-51:2.

grund av sämjedelning, som innebar en klyvning som inte togs med i jordeboken. En ökad hemmansklyvning skedde framför allt på Orust och Tjörn, vilken ännu i dag är märkbart med många små skiften.

Trots att många mindre binärningar och industrier (se kapitlet Industrier och binärningar) drog mycket folk, räckte inte arbetet till för alla. Många blev därför arbetslösa och fattigdomen ökade. De som först fick flytta på grund av arbetsbrist var vandringsarbetarna därefter kom bonddöttrar, -söner och -drängar.

Från 1880-talet fram till 1914 ökade befolkningen i städerna, medan landsbygdens befolkning närmast förblev konstant. Först en

bit in på 1900-talet vänder länets befolkningsökning som pågått under 200 år

Effekterna av den agrara revolutionen

De förändringar, som den agrara näringen genomgick under 1700- och 1800-talet, från en mer samfälld jordbruksdrift till ett mer individualiserat jordbruk, har i jämförelse med andra landsdelar inte avsatt så märkbara spår i landskapet. De stora förändringarna skedde i markutnyttjandet, då åkrarna övertog dalbottnarnas ängs- och betesmarker, och den naturliga slätterängen minskade kraftigt. De gamla inägo- och utmarksstrukturerna

Figur 20. Utskiftade gårdar i Solberga socken (Vallby-Solberga). Foto: Jan Norrman, RAÄ.

försvann för växeljordbruket och ett intensifierat bete, vilket ledde till en förändring av nyttjandet av utmarkerna.

De sociala följderna var troligen större än förändringarna i landskapet, då gamla produktionsformer övergavs för nya. Med de nya jordskiftena försvann ägoblandningen och i flera fall bystämmanns funktion, på gott och ont. Samarbetet mellan bönderna böts ut mot ett konkurrensförhållande. Vad den agrara revolutionen har betytt ekonomiskt för länet är alltför svåröverskådligt och har troligen varierat kraftigt både inom olika länsdelar och mellan olika sociala grupper. Efterfrågan på jordbruksprodukter ökade, då stora samhällsgrupper utan anknytning till jordbruket bildades. Med det goda sillfisket följde tillväxt av trankokerier, salterier och tunnbindier. Arbetet med sillfisket jämfört med arbetet som dräng gav fyra till fem gånger så mycket pengar. Många bondsöner och bonddottrar fick en extra förtjänst som dessutom var i reda pengar. Till och med bönderna

anlade egna trankokerier för att få gödsel till sina ägor. Fisket hade således både negativa och positiva effekter på jordbruket. Bland annat försvann god arbetskraft från jordbruken och fisket kunde bidra med extrainkomster för jordbrukaren.

Skiftenas betydelse för omdaning av landskapet är både svårpreciserad och svåröverskådlig. Länets topografi, de i regel små brukningsenheterna, ägornas utformning och bebyggelselägena gör att skiftena inte har haft den påverkan på landskapet som inom andra regioner. Den lokala topografin har ofta styrt ägofigurens utformning, och i många fall har bebyggelsen legat uppdragen på impediment eller i älvdalarnas kanter.

Den stora uppodlingsfasen av ängsmarken sammanföll för Bohusläns del med storskiftets genomförande. Skiftet innebar i regel inga stora förändringar i landskapsbildningen. Detta kan delvis förklaras med den äldre markorganisationens utformning. Av de bytyper som Widgren presenterat, kunde man inom de tre

första typerna (A–C) skifta varje hemman för sig, och vare sig mark eller bebyggelse kom att omstruktureras (Widgren, 1997, s. 51). I de fall där en omfördelning av jorden skedde, var konsekvenserna mest märkbara för den enskilde bondens arbetssätt, då skiftet innebar att bonden nu kunde råda över sin mark och själv så och skörda utan att behöva tänka på grannarna. Nya hägnader kom ibland att uppföras i samband med ett skifte, men ägofiguren behölls i regel. Exempel på storskiftade byar kan vi se på Bokenäset, där flera byar skiftades under 1800-talet och vars strukturer vi kan se än i dag.

Enskiftesförrättningarna, som var få inom länet, berörde i princip bara större byar på slätterna. Men inom dessa områden har skiftena satt märkbara spår. Både bebyggelsestrukturer och markorganisationer påverkades. Exempel på en by, som helt sprängdes sönder, är Stora Hoghem i Tanums socken (Figur 19). Byn bestod av åtta gårdar vars bebyggelse låg samlad inom byns sydöstra del. Både ut- och inägomarkerna skiftades i åtta delar och sju av gårdarna kom att flyttas ut på de nya skiftena.

Laga skiftet är det skifte som mest påverkat det bohuslänska landskapets utformning till det vi till stora delar ser i dag. Inom de delar, bl.a. på slätterna, där mindre klungbyar varit vanliga, har bebyggelsestrukturen i regel kunnat bibehållas. Inägorna har legat runt bebyggelsen varvid man kan ha skiftat inägomarken i tårtbitar. Tydligast märks skiftet inom de regioner, som har haft stora byar (Figur 20). Exempel på sådana är Orust, vissa delar av slätterna samt delar av Göta Älvs dalgång. Inom de enheter, där gårdens hus skulle flyttas till ett nytt bebyggelseläge, uppfördes i många fall nya hus, och då introducerades bl.a. det svenska dubbelhuset (Olson, 1994, s. 44). Odlingsrytmen ändrades då växelbruket gjorde sitt intåg, vilket dock ofta skedde inom ramen för ensädeshägnaderna (Palm, m.fl., 1998, s. 29). Utmarkernas funktion ändrades i och med att det kollektiva betet försvann, och på de enskilda utmarksägornas uppstod nyodlingar, torp och torvtäcker. Skiftena på utmarken kom sällan att tydliggöras i form av hägnader.

Den agrara revolutionens verkningar återfinns till stora delar i dag i skogsmark, där havreexpansionens åkrar samt torpexpansionens husgrunder och stenmurar vittnar om

en kort men intensiv period. Inom den gamla inägomarken märks skillnaden mest i form av att ängsmarken kom att odlas upp allt mer.

En bieffekt av den agrara revolutionens efterdyningar var den reaktion på all dryckenskap och lösdriveri som förekom, allra helst i de täta kustsamhällena. Detta utmynnade i en nykterhetsrörelse, Schartauanismen, som slog igenom i stora delar av Bohuslän under 1800-talets första årtionden. En samtidsberättelse om tillståndet i länet får vi i prästen och fornforskaren Holmbergs beskrivelse (Bukoskowski, 1967). Han skrev redan år 1808 att osedligheten bredde ut sig och att jordbruket försumrades. Ängsbruket var dåligt och boskapsskötseln hade minskat förutom i skogstrakterna. Jordbruket var endast gott i norra Bohuslän, tack vare närheten till Halden och avyttring av varor dit.

Den agrara bebyggelsen

Gårdstyper

Gårdstyperna i Bohuslän beskrivs på 1840-talet enligt följande: ”Vanligen äro manhusen och uthuslängan ställda parallellt emot hvarandra, mindre ofta uti en rät vinkel. Men i söder i länet älskar man innebyggda gårdar” (Holmberg, del I, 1867, s. 302). Etnologen Sigurd Erixon delar in de bohuslänska gårdstyperna i den sydsvenska (kringbyggda) gården i söder och den västsvenska (oregelbundna) gården norr om Tjörn och Inlands nordre härad. En studie av kartor från sistnämnda härad visar att knappt sju procent av gårdarna var kringbyggda på 1930-talet. Det är något mer än hälften av det antal kringbyggda gårdar 1800-talets skifteskartor redovisar från samma område (Hermansson m.fl., 1987, s. 44). När de slutna gårdsrummen blev vanliga är okänt, men enligt Hasslöf tycks den fyrbyggda gården ha ersatt en äldre tvålängad gårdstyp (Hasslöf, 1943, s. 13).

Det dubbla huset

Den byggnadstyp, som ännu präglar Bohuslän på ett särskilt sätt, är det dubbla huset i 1 1/2 plan. Vid nybyggnationer i samband med skiften och vid generationsväxlingar blev det, redan under 1800-talets första hälft, vanligt att bygga på dubbelbredd. Planlösningen var fyrdelad med en central murstock. I de tidiga dubbelhusen var

stugan och köket fortfarande de största rummen som kompletterades med två mindre kammare. Husen hade då en låg sockel och saknade utskjutande taksprång. Grunder eller källare av huggen granit, utskjutande taksprång, och lövsågeridetalljer blev vanligt under 1800-talets sista decennier. Kring sekelskiftet 1900 försågs husen gärna med glasverandor, och de gavs en kulört färgsättning på fönster och listverk. Traditionella dubbelhus med spröjsade fönster uppfördes ännu på 1940-talet, samtidigt som det tillkom nya byggnadstyper, vilka var påverkade av funktionalismen och egnahemsrörelsen.

Ekonomibyggnader

Under 1800-talet blev det allt mer vanligt att ekonomibyggnaderna uppfördes under ett tak. De rundtimrade ladugårdarna med övervåningar, som kragade ut på en eller två sidor, kläddes in med bräder eller ersattes av stolpkonstruktioner med fähusdel i bilat timmer. Med ladugård under ett tak och sädesloft på bostadshusets vind bestod ofta den bohuslänska gården på 1800-talet av endast ett par huskroppar. Den slutna gården i söder kom i början av 1900-talet att bli mer öppen genom att portlider och andra byggnader togs bort.

Industrier och binäringar

I Bohuslän har näringsgrenarna varit många, vilket till viss mån har eliminerat de svängningar bland olika näringsfång som förekommit under årens lopp. När man tänker på Bohusläns näringsliv är det fisket, fraktfarten och varven som man främst åsyftar. Kombinationer av flera näringar har ofta varit ett måste för att klara uppehållet, framför allt före specialiseringen inom industrin på 1900-talet.

Kalms nämner i sin reseskildring ett antal samtida binäringar: "från Vänersborg kördes järnstänger, i Uddevalla brända man kalk av musselskal, på Orust hade man humlegårdar, från Strömstad exporterade man hummer och man bedrev trävaruhandel med Dalsland. Förutom dessa idkades ett flertal andra mindre eller större binäringar, bland några kan nämnas; tegeltillverkning, biodling, saltkokeri, laxfiske i älvarna, gästgiveri-, skjuts- samt kurortsverksamhet." (Krantz, 1977, s. 203 ff.)

Fiske

(Kapitlet bygger på Bohusläns samhälls- och näringsliv, 4 och 5, 1983 och 1985, Konservindustrin och Fisket, om inte annat anges).

Fisket var fram till mitten av 1600-talet i huvudsak en binäring till det annars ganska magra jordbruket. Det bedrevs som ett säsongsfiske och gav ett gott tillskott till kassan. Sillens näringsvärde och tåliga förvaringsförhållanden gjorde den tidigt till en eftertraktad handelsvara i stora delar av Europa. Den första riktiga sillperioden för Bohusläns del var "Marstrandfisket" under 1500-talet.

Sillen fiskades med drivgarn från stora fartyg, rensades och skickades därefter iväg med mindre båtar till land för att saltas för vidare transporter. Fisket gav upphov till andra näringar, som till exempel sillsalterier och tunnbinderier. Dessa näringar drog till sig ett stort antal människor, både bohuslänningar och folk från andra delar av landet. Salteriägarna fick stadsprivilegier för att driva handel och gjorde stora förtjänster. Silltunnorna tillverkades på salterierna eller hos bönder som fick tillstånd till tillverkningsen.

På 1660-talet, när Bohuslän blivit svenskt, fick bohuslänningarna själva sköta fisket, vilket tidigare till stor del skötts av norrmän och danskar. En ny stor sillperiod, möjligen lika stor som den på 1500-talet, började och svenska tillsyningsmän tillsattes för att kontrollera sillhandeln i städerna, och

Uddevalla gjordes till den stora handelsstaden nära det ”gamla Sverige”.

Nästa stora sillperioden tog sin början under åren 1752 och 1764 och hade sin glansperiod mellan 1787 och 1794, för att gå ned några år in på 1800-talet. Från denna tid finns det ett gott källmaterial när det gäller fisket. Det nya fiskeredskapet var nu garn, och senare kom även landvadar, och fiske-säsongen sträckte sig ända fram till december. Export fick bara ske genom stapelstäderna Göteborg, Marstrand, Uddevalla, Strömstad och senare även Kungälv.

Nya binärningar till fisket var trankokerierna samt olje- och guanotillverkningen och senare konservindustrin. Trankokerierna låg till att börja med i anslutning till salterierna, i huvudsak inomskärs utmed den södra kusten (Lönnroth, fig. 32, s. 287). Senare kom de att förläggas längre ut i skärgården närmare fisket. Vissa större anläggningar ägdes och drevs av kapitalstarka handelshus. Från 1784 fick hemmansägarna rätt att vara silluppköpare, vilket gav ytterligare möjlighet till biinkomst. Olje- och guanotillverkningen kom igång i slutet av 1800-talet. Processen gick ut på att man ångkokade sillen och fick ut oljan, och resterna ”grumset” pressades ur och torkades, och man fick produkten guano. Guanon fungerade både som gödsel och djurföda och användes flitigt i Bohuslän men kom även att exporteras. Guanoanläggningarna låg i huvudsak utmed Bohusläns mellersta och norra kuster.

Under 1800-talets sista decennier ökade vinterfisket, och nya transporter banade väg för export. Tiden efter 1875 blev det moderna bohufiskets genombrott. Fisket bedrevs nu ute på öppna havet med vadar och trålar, och bohufisket hävdade sig ganska väl under 1900-talet. Sillen började levereras som färskvara genom bättre transportmöjligheter, och stora delar gick till den framväxande konservindustrin. Göteborg spelade en stor roll vid försäljningen av färsk fisk medan konservindustrin växte fram i Lysekil.

Fram till andra världskriget var fisket fritt från ransoneringar och prisregleringar, men kom sedan att införas. Under kriget var stora områden avspärrade. Fiskarna började att organisera sig i olika föreningar för att tillsammans kunna föra sin talan. Efterkrigstidens fiskare minskade i antal och fisket försköts till Göteborg. År 1958 var 85 procent

av fiskarna i länet yrkesfiskare, vilket då utgjorde hälften av Sveriges totala yrkesfiskekår (Atlas över Sverige, 1057–1971, s. 145 ff.). Flera prisregleringsåtgärder tillämpades efter kriget då fiskarna fick garantilöner och minimipriser på fisken. Under 1960-talet expanderade fiskerinäringen och fångsterna ökade, vilket var ett resultat av en effektivisering av fiskeflottan. Mot slutet av decenniet minskade både sillen och annan fisk, och 1970- och 1980-talet innebar en kraftig nedgång i fisket. Ett nytt prisregleringssystem infördes på 1980-talet och en förnygring av fiskeflottan skedde. Kustfisket ökade och är i dag inriktat på sillfiske i Östersjön men även på odling av musslor och fisk.

Konservindustrin hade sin stora uppgång på 1890-talet genom nya uppfinningar, som till exempel hermetisk inkokning. Arbetet var säsongsbetonat och gav arbete mest åt kvinnor. En av de tidigaste ansjovisfabrikerna anlades i mitten av 1800-talet i Fjällbacka. Konservindustrins högkonjunktur låg mellan åren 1940 och 1945.

En ort som bör nämnas i detta sammanhang är Klädesholmen utanför Tjörn. Där växte ett stort antal maritima småindustrier upp under 1900-talet, och de drevs som familjeföretag. Närmare hälften, cirka tolv stycken, fanns kvar på 1980-talet, och ön har än i dag en förhållandevis stor fast befolkning med bl.a. egen skola.

Stenindustri

(Kapitlet bygger på Bohusläns samhälls- och näringsliv, 2, 1981, Stenindustrin, om inte annat anges)

Granitindustrin i Bohuslän kom igång under 1800-talets mitt. Den är ett exempel på den industri som växte fram i Sverige under 1800-talet, och vilken i flera fall inte var direkt knuten till städerna utan till landsbygden. Bakgrunden till granitindustrin var naturligtvis industrialiseringsprocessen i Europa och behovet av byggnadsmaterial. Bohusgraniten förekommer från Gullmaren och norr därom.

Stenindustrin etablerades i huvudsak i tidigare jordbruks- och fiskebygder i kustbandet. Den mark som togs i anspråk var den som tidigare ansågs värdelös. De ekonomiska, sociala och kulturella strukturerna kom att

påverkas och förändras i dessa bygder. Stenindustrins betydelse för näringslivet har naturligtvis varierat beroende på dess storlek och läge. Två olika typer av stenbrott förekom, dels de stora brotten som låg i anslutning till stenhuggerierna där hela samhällen växte upp (t.ex. Krokstrand, Bohus-Malmön), dels alla småbrott som fanns i stort sett inom varje gård. Bönderna kunde äntligen få ut något för sina berg. Antingen kunde jordägaren själv bearbeta och sälja sin sten direkt till bolagen eller så fick markägaren lov till alla körslor. Industriidkaren kunde få rätt att bryta delar av bergen mot en avverkningsavgift s.k. fjällega eller bergslega. Under slutet av 1800-talet blev dessa avtal allt vanligare och gav ofta ordentliga extrainkomster för jordbrukaren. Bisysslorna ökade chanserna för de söner som ej rymdes inom jordbruket att ändå stanna kvar. Negativa effekter för bönderna var att lönerna trissades upp inom stenindustrin, och lantarbetare försvann hellre till stenindustrin som betalade bättre. Stenhuggeriernas lokala arbetskraft kom i huvudsak att arbeta som hantlangare, medan yrkeskunniga stenhuggare inhämtades från bl.a. Tyskland.

Ett första granitstenhuggeri anlades på Bohus-Malmön år 1844. Under 1870-talet ökade efterfrågan på bohusgraniten, främst som gatsten till Tyskland och Danmark. En expansion följde under 1880- och 1890-talet varvid flera stenhuggeri och utskeppningshamnar grundades. I Krokstrand intill Idefjorden i norra Bohuslän anlades ett stort stenhuggeri med inriktning på den engelska marknaden. Mot sekelskiftet skedde en rationalisering av tillverkningen, då efterfrågan och specialiseringen ökade, och en koncentration till större företag med mer industriella metoder krävdes. Under början av 1900-talet uppfördes Bohusbanan, vilken kom att underlätta transporterna. Redan 1909 kom storstrejken vilken lamslog stenindustrin. Därefter följde en lågkonjunktur, och när första världskriget bröt ut var det fortfarande närmast stopp i produktion. Trots flera åtgärder från, regeringen med bl.a. exportreglering och stödköp, kom tillverkningen endast att öka marginellt. Nya material konkurrerade ut stenen och i huvudsak kom endast kantsten att efterfrågas, framför allt under 1950 och 1960-talet. I början av 1980-talet fanns endast ett större företag kvar inom stenindustrin, Bohusläns kooperativa stenindustri.

Fraktfart, båtbyggeri och varvsindustri

(Kapitlet bygger på Bohusläns samhälls- och näringsliv, 3 och 6, 1982 och 1992, Båtbyggeriet och Fraktfarten, om inte annat anges).

Under medeltid och fram till 1600-talet tillhörde skeppsbyggeriet kronan och städernas borgerskap. Allmogen tillverkade dock mindre båtar för eget bruk och allmogeseglatsen var omfattande. Bland de bönder som bedrev båtfrakt finner man även många båtbyggare. Tidigt fanns en koncentration på Orust.

Under 1500- och 1600-talet byggdes stora skepp bl.a. i Uddevalla. Christian III lät befalla borgarna att bygga och bemanna ett örlogsfartyg. Till dessa stora båtbyggen behövdes stora kvantiteter ek vilket var en av orsakerna till att ekbeståndet minskade kraftigt i Bohuslän.

När Bohuslän blev svenskt på 1600-talet var det bara borgerskapet i stapelstäderna som fick bedriva utrikeshandel. Allmogeseglation var tillåten för att avyttra egna varor i städerna eller hämta varor för eget bruk. Allmogeseglatsen har under 1600- och 1700-talet inte varit lika omfattande i Bohuslän jämfört med de övriga västkustlandskapen. Under 1700-talet lättade förbuden något för handeln, bl.a. mellan Norge och Sverige, men inte förrän under 1800-talet kom en mer allmän näringsfrihet med nya möjligheter för landsbygdens befolkning. Den viktigaste exportvaran var trävaror och även under vissa perioder fisk och stångjärn. Stora mängder havre exporterades till England i och med den förindustriella expansionen.

Under 1800-talets sista hälft var fraktfarten i norra Bohuslän mest inriktad på Norge och Danmark, medan länets södra del var mer inriktad på Vänersjöfart, men även längre seglatser till andra länder förekom. De stora skepparsamhällena låg på Orust och Gåsö och vid Fiskebäckskil och Lysekil.

1800-talet var en blomstringstid för varven då efterfrågan på fraktfartyg var stor efter att näringsfriheten införts år 1832. Varven lades framför allt i de inre delarna av skärgården, då man var beroende av tillgång på virke. Under 1800-talets senare del fick den traditionella båtbyggerinäringen konkurrens, dels av de järnbyggda båtarna som bl.a. började tillverkas i England, dels av att seglen byttes ut mot motorer.

Runt sekelskiftet slog ångbåtarna igenom, men dessa ersatte inte segeltonnaget i Bohuslän på samma sätt som på andra håll. Den bohuslänska flottan kom att bestå av mindre fartyg vilka kunde kombineras med fiske. Ägandet bestod ofta av partdelar där ägarna ofta arbetade själva ombord. Flera varv kom att läggas ner, och båtbyggandet kom i stället att koncentreras på den lokala fiskeflottan, vilken fick ett uppsving under denna period.

Som en följd av flera nya förordningar på 1930-talet, bl.a. näringsfriheten, och en etablerad bankrörelse, kom ett antal industrier igång vilket gav upphov till en ökad fraktfart i kombination med fisket. Även kusttrafik med mindre fartyg blev omfattande och på 1930-talet hade Bohuslän den största fraktflottan vad gäller dessa fartyg i Sverige. Fraktfart till andra länder förekom också. Vanliga exportvaror var gatsten och tegel som fraktades med mindre fartyg till bl.a. Tyskland och England. Efter andra världskriget skedde en märkbar förändring av den bohuslänska flottan. Motorseglarna försvann och ersattes av en modern flotta med färre men större båtar. Fraktfartens basområden flyttades för det tyngre tonnaget söderut till städerna.

Under 1900-talet kan man säga att två typer av varv förekom, dels stora fiskebåtsvarv, dels mindre varv som byggde bruksbåtar. De större varven låg till stor del koncentrerade runt Göteborg, och de mindre låg till stora delar på Orust och Tjörn. Dessutom tillkom en del nya småvarv vilka förlades nära fiskelägena i den yttre skärgården. Efter kriget, på 1950-talet, kom flera av de stora varven att läggas ned. Konkurrensen från utländska varv och från andra material som stål och plast blev för stor.

Båtbyggeriet var i äldre tid ofta kombinerat med flera näringar. På Orust var det uteslutande bönder som var båtbyggare. De kunde bygga ett par båtar per år, vilket gav lite extrainkomst medan jordbruket ofta utgjorde bastryggheten. På Tjörn kombinerades båtbyggeriet i huvudsak med fisket i stället för med jordbruket.

Bohuslän har i förhållande till andra sjöfarande landskap i Sverige hävdats sig väl, även om betydelsen ur försörjningssynpunkt minskat kraftigt. Skärhamn på Tjörn tillhör i dag en av Sveriges viktigaste sjöfartsorter. Den varvsnäring som finns kvar i dag har övergått från hantverk till industriell serie-tillverkning och en ökad specialisering bl.a. som serviceföretag med lagerhållning m.m.

Övriga näringar

Bohusläns kust har under de tre senaste århundradena varit känd för sina kurorter. De första kurorterna med havsbad anlades under 1700-talets senare hälft vid Strömstad och utanför Uddevalla. Dessa båda orter hade tidigare välkända källor. Vattenterapi i olika former var redan under 1700-talet välkänt inom medicinska kretsar. Landskapets hälsosamma luft uppmärksammades av Kalm i hans reseskildring, då han såg få sjuka och 100-åringar som såg ut som 60-åringar (Krantz, 1977). Som inkomstkälla var verksamheten troligen säsongbetonad och berörde i huvudsak kvinnorna. Verksamheten skall främst ses som en av flera binärningar som fanns som ett tillskott, då det var magra år för både sillfiske och jordbruk.

När det gäller turistnäringens värde för landskapets befolkning är man hänvisad till uppskattningar. Den har inneburit extrainkomster för en del av befolkningen i kustbandet och under en viss del av året. Flera av fiskelägena i norra Bohuslän kom att bli semesterorter för många svenskar och husen uthyrdes till sommargäster. Efter andra världskriget utvecklades nya sätt att semestra och turismens karaktär ändrades. Campingplatser samt ett stort antal fritidshus byggdes utmed hela kuststräckan med en koncentration inom länets södra delar, främst på de stora öarna Tjörn, Orust och Smögen.

1900-talets jordbruks- och landskapsutveckling

Från 1800-talets slut ända fram till andra världskriget dominerade de små familj jordbruken. Det var de små jordbruken som fanns kvar under tider av missväxt och sjunkande spannmålspriserna, tider då större jordbruk inte kunde överleva. Förutom ett mångsyssleri hade familj jordbruket i regel ofta små omkostnader, t.ex. när det gällde mekaniseringen.

Vid sekelskiftet var vallodlingen och växelbruket väl etablerade. Laga skiftesföretagningar fortsatte även under 1900-talets första årtionden. Hushållningssällskapet drev en energisk verksamhet från 1800-talets slut och en bit in på 1900-talet – framför allt för ökad skogsplantering. De förespråkade täckdikning och träda samt försökte få fram bättre mjölkkor och avelsdjur bl.a. genom bättre foder och mindre stammar. Förutom en rationalisering av markorganisationen fortsatte även rationaliseringen i form av nya verktyg och maskiner.

Sveriges befolkning ökade mellan åren 1900 och 1950 med 37 procent (Atlas över Sverige, 1953–57, s. 53–54). Under denna period förändrades befolkningsstrukturen i Bohuslän. Det skedde en avfolkning av landsbygden och en inflyttning till städerna, framför allt till Göteborg. På 1920-talet arbetade 55 procent av länets befolkning i jordbruket (Olson, 1994, s. 45), och fram till 1940-talet var jordbruket huvudnäring. År 1950 fanns i länet cirka 557 500 människor och av dessa beräknades 16 procent bo på landsbygden (Atlas över Sverige, 1953–57, s. 58 ff.).

I och med första världskriget följde en livsmedelsransonering samt en akut spannmålsbrist och stödåtgärder infördes för jordbruket men trots detta fick 30 procent av säden importeras. Vid mitten av 1900-talet var knappt 30 procent av Bohusläns yta jordbruksmark (inägomark), 30 procent var skog och resterande yta utgjordes av nästan lika stora delar övrig mark och kalt berg. Uppodling och omvandling av jordbrukslandskapet skedde olika snabbt inom olika regioner och med varierande intensitet. För Bohuslän del inträdde jordbruksmaximum år 1927, vilket innebar att då nådde åkermarken areellt sin största utbredning (SNA, 1992, s. 26).

Jordbrukspolitiken under 1930-talet präg-

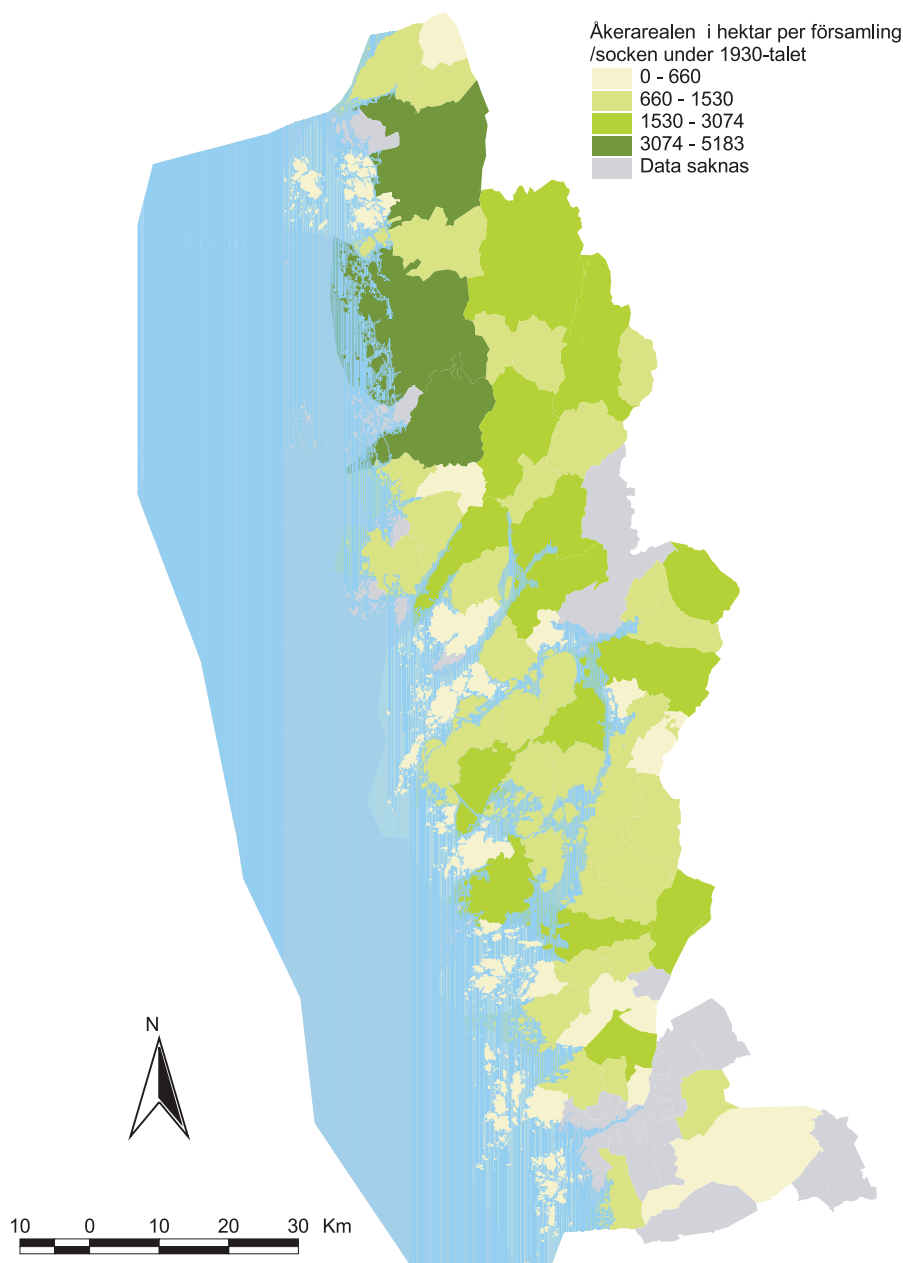
lades av en kohandel mellan de politiska partierna. Frihandelslinjen övergavs och en mer protektionistisk politik infördes, vilket medförde att jordbrukssektorn gynnades i förhållande till andra näringar. Under mellankrigstiden kom Lantbruksstyrelsen att omorganiseras och blev ett viktigt socialt stöd för jordbruket. Under andra världskriget samordnades olika jordbrukspolitiska åtgärder.

Länets åkerareal minskade från odlingsmaximum år 1927 (Figur 21) fram till 1988 med mellan 15 och 24 procent. Ser man på olika regioner i länet var variationen stor. Mellan åren 1927 och 1951 ökade åkerarealen i Munkedals kommun med cirka 20 till 40 procent. Inom Tjörns, Kungälv, Stenungsunds, Sotenäs och Lysekils kommuner var ökningen något lägre. En kraftig minskning av åkerarealen skedde inom Göteborgsregionen med upp till 40 procent. En något mindre nedgång av åkerarealen skedde inom Tanums kommun, där mellan 10 och 20 procent försvann och inom Strömstads kommun där åkerarealen enbart minskade med 10 procent (SNA, 1992, s. 26).

Mellan åren 1937 och 1956 skedde en förändring av grödorna. Odling av höstvetete och höstråg minskade. Ökade gjorde däremot odling av vårvete och av framför allt korn, vars ökning var 2 500 procent. Höstvetete odlades främst på de stora öarna Tjörn och Orust. Havre, som minskade något, odlades ännu 1956 på 30 procent av norra Bohusläns åkerareal (Atlas över Sverige, 1953–1971, s. 82 ff.).

Efter andra världskriget växte samhällsökonomi snabbt och efterfrågan på arbetskraft ökade. Jordbrukets avsättning för sina produkter minskade, och på 1960-talet beslutade riksdagen att rationalisera och minska jordbrukets produktion. Mellan åren 1951 och 1989 minskade Sveriges åkerareal drastiskt. Endast i enstaka kommuner i Skåne och Blekinge, i en kommun i Mälardalen samt i Tanums kommun i Bohuslän ökade arealen. Ökningen i Tanums kommun med cirka 10 till 20 procent kan delvis bero på att, under de föregående 25 åren hade en lika stor minskning av åkerarealen skett, och den togs nu åter i bruk (SNA, 1992, s. 28).

Om man ser till betesmarken under

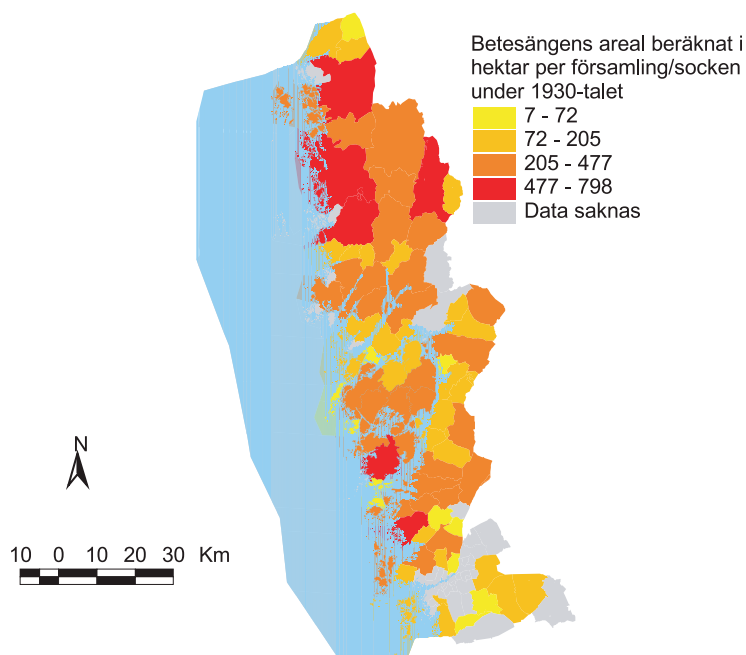
Figur 21. Åkerarealen under 1930-talet. Källa: Ekonomisk karta, 1938. Excerpt Stefan Höglin.

samma period, var den arealmässigt ungefär lika stor 1927 (Figur 22) som 1951 men minskade därefter med 20 till 40 procent fram till 1988 (a.a., s. 30). Variationerna inom länet var ganska stora och tyngdpunkten av betesängar låg inom norra länsdelen samt på Tjörn. På fastlandet kom slätterängen att dominera inom södra och mellersta länsdelen, främst i kustsocknarna (Figur 23). Nötkreaturen minskade i hela länet med 10 till 60 procent, och runt Göteborg uppgick minskningen med 80 procent.

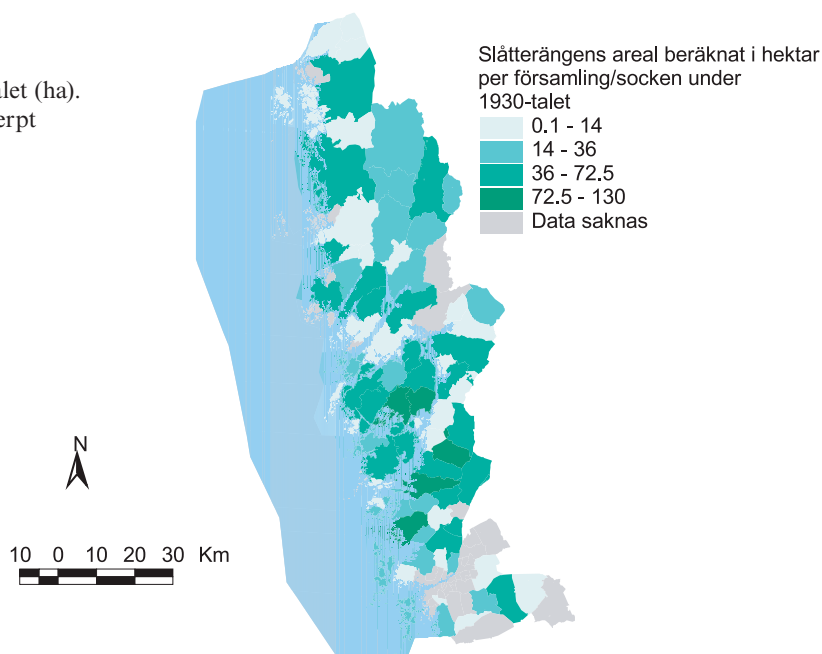
Effekterna av den rationalisering, som jordbruket genomgick fr.o.m. 1950-talet, kom

kraftigt att förändra landskapet. Även de åkrar, där bruket fortsatte, påverkades då nya brukningstekniska metoder infördes. Odlingsrösen och andra hinder togs bort. På 1950-talet var 20 till 30 procent av alla åkrar täckdikade och hälften hade täckdikats 1982 (SNA, 1992, s. 61). Nyttjandeformerna förändrades, och från att 1951 omfatta 20 procent arrendemark kom den att 1989 omfatta 30 till 40 procent av länets jordbruksmark (a.a., s. 89). Detta innebar sannolikt att brukarna blev färre medan ytorna de brukade blev större.

På 1980-talet påbörjades i Sverige en stor

Figur 22. Betesängen under 1930-talet (ha).
Källa: Ekonomisk karta, 1938. Excerpt Stefan Höglin.

Figur 23. Slätterängen under 1930-talet (ha).
Källa: Ekonomisk karta, 1938. Excerpt Stefan Höglin.

jordbruksutredning där detaljregleringar togs bort men ett visst gränsskydd blev kvar. De interna marknadsregleringarna som fanns kvar avvecklades helt under 1990 och 1991. Vidare försvann en subventionerad export av jordbruksprodukter från Sverige (SNA, 1992, s. 24). Inträdet i EG 1995 förändrade åter förutsättningarna för det svenska jordbruket, och jordbrukspolitiken påminde mer om den som förts före 1990.

Sammanfattningsvis kan man säga att

kulturlandskapet i Bohuslän har genomgått en snabb förvandling under 1900-talet. I början på detta sekel expanderade åkern ytterligare trots att skogsplanteringen fortsatte. Senare försvann en del av de små jordbruksenheterna, byarna blev spridda gårdar, skogsbruket utvecklades, fragment av ljunghedarna fanns kvar och tätorterna växte i takt med industrialiseringen. Ett äldre vägsystem med slingrande vägar, byttes med bilismens genomslagskraft ut till raka motorvägar.

Förslag till indelning av Göteborgs och Bohus län i kulturgeografiska regioner

Länet ingår sedan tidigare i flera olika regionindelningar, bland annat i naturgeografiska och kulturgeografiska liksom i bebyggelse-ekonomiska och geografisk-ekonomiska. Dessa indelningar har i regel varit grovmaskiga och mer generella till sin natur antingen det gällt en indelning av Sverige eller länet/landskapet.

Nedan följer ett urval av de regionindelningar som länet tillhör vilka kan vara adekvata för denna typ av studie. När det gäller naturreservat, naturvårdsområden, riksintressen och liknande utvalda regioner hänvisas till Länsstyrelsen i Västra Götalands län.

Tidigare indelningar

Naturgeografiskt tillhör närmast hela Bohuslän ett sprickdalslandskap och endast mindre delar i den östra kanten tillhör det i väster angränsande urbergsområdet. Den senaste inlandsisen täckte i stort sett hela Bohuslän. Högsta kustlinjen för södra Bohuslän ligger på 97 m.ö.h. (Göteborg), medan norra ligger på 160 m.ö.h. (Strömstad).

Länet kan grovt delas in i två kulturregioner, en nordlig och en sydlig. Gränslinjen går mellan Bottna- och Gullmarsfjordarna. Språkligt finns två dialekter, en östnorsk norr om Gullmarsfjorden och en dialekt med danskt ursprung söder därom. Båda anses dock ligga inom området med det centralsvenska standardtalspråket, götiskt-västsmålandsvenskt (SNA, 1994a, s. 61). Förutom de nordliga och sydliga dialekterna finns även dialektala skillnader mellan kustbygd och inland samt ett rikhaltigt ordförråd för både fisket och jordbruket. Gränsen sammanfaller med nedre gränsen för bl.a. fäbodväsendet, tunnbrödet, kubbstolen samt stolpboden och är även en skiljelinje för ett flertal ortnamn. I den norra delen firas Gregorius den 12 mars som första vårdag, precis som i Norge. Södra Bohuslän är känd för sin väl utvecklade och lokala textilkonst.

Lennart Dalén har i sin studie av Bohuslän delat in länet i ekonomisk-geografiska och

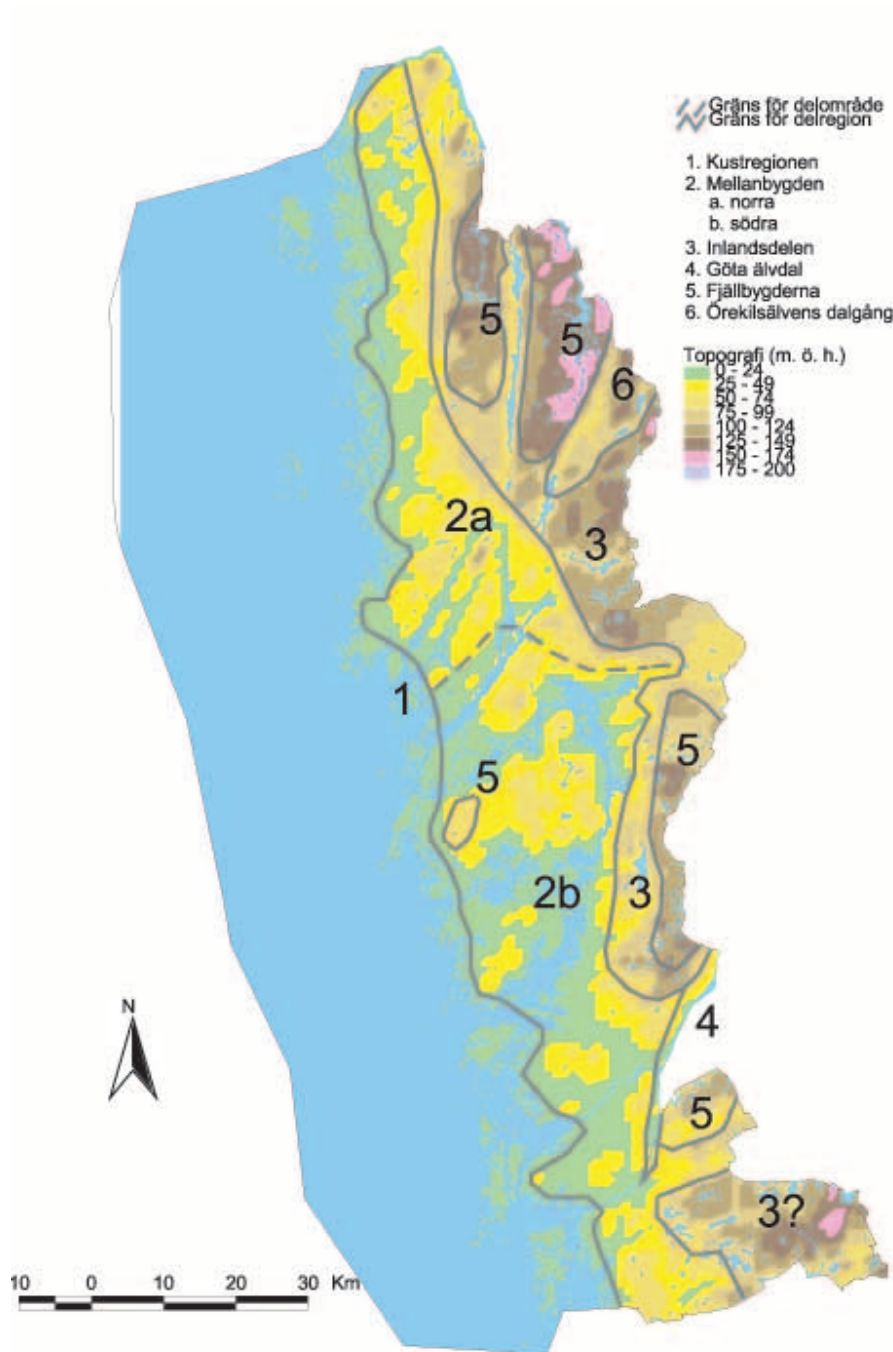
bebyggelse-geografiska regioner; ”inlandsregionen”, ”jordbruksregionen” samt ”fiske-regionen”. Han delade även in länet i två landskapsregioner; ”inlandet” samt ”kustlandet” varav den senare uppdelades i ytterligare två regioner ”lerdalslandskapet” och ”skärgården” (Dalén, 1938, s. 53 och 69).

Mats Widgren har tidigare gjort ett förslag till regionindelning av delar av västkustlandskapen (Widgren, 1985, s. 8) baserad på bebyggelseform, odlingssystem och till viss mån på redskap från tiden 1600- till 1800-talet. Bohuslän bildar tillsammans med norra Halland, Göta älvs och Sävås dalgångar en region. Inom denna finns ensamgårdsbebyggelse och byar. Byarna ansågs då vara av sent ursprung, vilket Widgren senare reviderat, då bybildningen i många fall anses ha skett redan under eller före högmedeltid. Rotationssystemet inom regionen utgörs av ensäde med växtföljder som ärter och bönor.

Förslag till kulturgeografiska regioner baserade på länsöversikten

Den kulturgeografiska regionindelning skall i första hand ses som ett förslag och skall bygga på de agrarhistoriska förlopp som skett inom länet, och hur dessa avsatt spår och bildat mönster i dagens landskap. Kulturlandskapet kan ses som ett växelspel mellan naturen och människan, där framför allt landskapets topografi har utgjort den primära förutsättningen för kulturlandskapet. Bohuslän har från inlandets östra delar en sluttande profil mot havet i väster. Hela Bohuslän är präglad av ett spricklandskap där sprickdalarna och daltätheten minskar ju längre in i landet man kommer.

Kunskaperna om det förhistoriska och medeltida odlingslandskapet är för bristfälligt för att man skall kunna se regionala särdrag inom Bohuslän. En indelning av länet måste baseras på de naturgeografiska förhållandena tillsammans med studier av de historiska

Figur 24. Förslag till regionindelning av Göteborgs och Bohus län utifrån landskaps- och agrarhistoriska kriterier.

kartorna och skriftliga historiska källor samt med stöd av de få agrarhistoriska inventeringar och undersökningar som genomförts i länet. Delregionerna syftar till att vara förhållandevis homogena men variationer förekommer även inom dessa. Företeelser som finns i en delregion kan naturligtvis även förekomma i andra. Gränserna skall ses som preliminära och kommer troligen att flyttas när ny kunskap om landskapet tydliggörs (Figur 24).

I. Kustregion

Bohuslän utgör en del av det västsvenska kustlandskapet. Med sina 3 000 öar och 4 500 holmar och skär är Bohuslän Sveriges mest utpräglade skärgårdslandskap. Kusten är en bergkullkust med skarpa höga branter och djupa sund och fjordar som skär långt in i landskapet. Gullmarsfjorden utgör till stor del en gräns mellan gnejslandskapet i söder och granitlandskapet i norr fram till Idrefjorden.

Ädellövskogar finns i mindre områden i

landskapets södra och mellersta kustland. Bokskogens norrgräns utgör granens sydgräns och även sydgräns för en sydlig subatlantisk flora. Länets största och sammanhängande bokskog finns vid Gullmarsberg i mellersta Bohuslän. Kustens klimat skiljer sig avsevärt från inlandets, då kusten har både flera soldagar, mindre regn och varmare höstmånader. Här finns en växtlighet vad gäller fruktträd och vintersäd som kan jämföras med Skånes (Dalén, 1938, s. 54).

Från Lysekil och norrut finns den rosa-skimrande bohusgraniten med sina regelbundna bergknallar men med en skarp gräns till lerslätten. Inom den nordligaste kustregionen sträcker sig trädzonen ända ner mot kusten, medan öarna blir kalare ju längre söderut man kommer. Gnejsmassiven i söder är lättvittrade och ger en småbruten relief. Vikar och fjordar bryter sönder kustkonturen, vilka in mot land övergår i bördiga sprickdalar av lera med branta bergssidor. Kusten omfattar ett antal små och mellanstora öar. Flera av de närmast belägna öarna har i dag fastlandskontakt via broar eller har genom landhöjning bildat halvöar.

Bebyggelsen utmed kusten är resultatet av ett flertal olika befolkningsgrupper och deras aktiviteter under en lång period, allt från strandsittare, skärgårdsallmog, de maritima näringarna och till dagens sommarstugeboende. Ett förhållandevis gott jordbruk har bedrivits inom lerdalarna och med ett näringsrikt bete på öarnas strandängar eller hållmarker, och många kala öar är i dag resultatet av hård betning. Inom den norra kuststräckan förekommer både små och mellanstora byar liksom ensamgårdar. Bebyggelsen är koncentrerad längs sprickdalarnas kanter samt uppdragna på impediment inom de öppnare delarna. Flera av öarna uppvisar ett ålderdomligt odlingslandskap, nämns kan Råssö, Rundö och Sydkoster varav den senare även kan exemplifiera en utskiftad bybebyggelse. Byarna och gårdarna utefter den södra kuststräckan synes ha en något större variation än den norra kuststräckan. På Bokenäset och på Hjältön, strax utanför Bokenäset, finns flera areellt mycket stora enheter varav både ensamgårdar och byar finns representerade. Detta kan möjligen höras ihop med närheten till Dragmarks kloster som låg ute på Bokenäset. Längst in i Gullmaren ligger resterna av den medeltida

Dynges ruin vilken kom att följas av dagens säteribyggnad, Gullmarsberg.

Fiskebebyggelsen tillhör de unika inslagen i kustregionen. 1500-talets fiskelägen låg i kustbandet och med en koncentration till den mellersta och södra kuststräckan. Under 1700-talet kom fiskelägena att förläggas längre ut på öarna och i det yttre kustbandet. Under 1800-talet kom fiskerinäringen att mer koncentreras till städerna och de större handelsorterna. Fisket har varit en viktig inkomstkälla utmed hela Bohuskusten. Fiskelägena utmed den nordligaste kuststräckan växte sig däremot aldrig så stora utan, bebyggelsen var mer spridd till sin karaktär. Följer man kuststräckan söderut passerar man gamla karaktäristiska kustsamhällen och fiskelägen som Grebbestad, Fjällbacka, Havstenssund och Hamburgsund. Bebyggelsen ändrar karaktär med tätbebyggda vitmålade hus som klättrar på klippona. Ett exempel på sillperiodens etableringsfas finner man på ön Åstol, vars bebyggelse påbörjades under 1700-talet och fortsatte växa fram till 1950-talet. Öckerö och Styrso uppvisar exempel på lämningar från äldre jordbruk, fiskelägen och badortsbebyggelse. Genom ändrade villkor för fiskerinäringen omvandlas bebyggelsen i dag till att till stor del utgöra fritidsbebyggelse. Undantag finns, bl.a. Klädesholmen där den största delen av befolkningen ännu utgörs av bofasta, som driver fiske samt industrier förknippade med fiskerinäringen.

Industri- och handelscentra för kuststräckan utgör Lysekil och Kungshamn. Innanför Bovallstrand minner en utskeppningsplats och ett stort trämagasin om tidigare handel. Stenindustrins ingrepp är synlig utmed hela kuststräckan för att bli mycket påtaglig på Malmö.

2. Mellanbygd

In mot land övergår vikar och fjordar i bördiga sprickdalar av lera med branta bergssidor. Sprickdalarna delar upp sprickdalsplatån och en vanlig nivåskillnad är mellan 75 och 100 meter. Där dalar korsar varandra har stora dalslätter fyllda av sedimentlera bildats. Sjöar saknas nästan helt inom denna region. Mellanbygden gränsar i öster till stora berg- och fjällområden förutom de sprickdalar som korsar regionen. Dagens europaväg, E6, följer

till stora delar denna gräns. Några av de mest utpräglade slätterna är Torpslätten på Orust, Herrestadsslätten, Dingleslätten, Kville-slätten, Skeeslätten och Tanumslätten. På slätterna har mindre älvar skurit sig ner i marken i strävan att nå havsnivån och bildat ett mosaiklandskap med ibland branta brinkar. Inom denna delregion återfinns vi de flesta fornlämningarna och delregionen utgör länets stora jordbrukszon. Variationsrikedomen bland gårdarnas och byarnas markorganisation och jordnatur är den största inom länet, då vi finner flertalet medeltida gods inom denna del, såväl som ensamgårdar och små och stora byar, både vad gäller den areella omfattningen samt antal enheter/gårdar. I anslutning till några av godsen återfinns ett herrgårdslandskap med lövskogsbestånd, alléer, fruktodlingar och stora sammanhängande åkerarealer.

2 a. Norra mellanbygden

Den norra mellanbygden domineras av en sprickdalsterräng med stora höjdmässiga variationer. Skeeslätten i norr omges delvis av ett mosaiklandskap med flera små slätt-

områden varav det nordligaste omsluter Blomsholms säteri. Området är också känt för sina monumentala fornlämningar, bl.a. en skeppsättning samt länets största hög ”Grönehög”. Tanumslätten hör till en av länets största jordbruksbygder och har även de flesta och största jordbruken. Större delen av gårdarna ligger i byar varav flera är utskiftade, vilket gör sig gällande i synnerhet utmed slätternas randzoner. Inslag av yngre bebyggelse på slätterna är få, och Skeeslätten uppvisar ett antal äldre dubbelhus. Herrestadsslätten utgör mer ett sprickdalslandskap med små och mellanstora byar i regel på och utmed impedimenten. Mellan slätterna finns sammanhängande bergsområden endast sönderskurna av sprickdalar. Bebyggelsen är i övrigt koncentrerad utefter sprickdalarnas kanter samt på och utefter impediment. På utmarkerna finns rester efter 1800-talets torpetablering och ”havreexpansion” vilka i stort sett var borta eller ur bruk vid sekelskiftet 1900. Delar av Bärfendals socken är ett exempel på ett dalgångslandskap med en bevarad ålderdomlig agrar karaktär. Genom socknen och förbi den tidigmedeltida kyrkan

Figur 25. Oskiftad by, Solberg i Romelanda socken. Foto: Jan Norrman, RAÄ.

rinner Storälven. Området i övrigt utgörs av ett sammanhängande småbrutet bergsområde med stora utmarksområden samt rester efter torpbebyggelse och ”havreexpansionen”. Byarna är i regel små med två gårdar per by, och bebyggelsen ligger i dag i huvudsak utefter dalgångens bergskanter.

2 b. Södra mellanbygden

Den södra mellanbygden karaktäriseras av sina långa och delvis breda fjordar samt av de stora öarna Orust, Tjörn och Hisingen och flera större halvöar. Öarna präglas ännu i dag av skoglös inägomark eller betesmark mellan kala berg (SNA, 1994a, s. 74). Lerslätterna är till stora delar uppodlade och gav upphov till koncentrerade jordbruksbyar. Dessa har trots skiften i stort sett behållit sin gamla karaktär.

Halvön Bokenäs, väster om Uddevalla, utgör i dag ett utpräglat jordbrukslandskap med bevarade spår från flera generationers jordbruk med stengårdsgårdar, betesmarker och äldre åkerformer. Här finns flera oskiftade byar (Figur 25) och ensamgårdar liksom små och mellanstora byar. Längst i väster finns ruinerna efter Dragmarks kloster. Bokenäs anses ha utgjort ett centrum under medeltid men har därefter stagnerat, och inte förrän på 1800-talet växte bygden åter. På halvöns nordvästra sida ligger Fiskebäckskil som ända från 1500-talet har utgjort en viktig plats för sjöfart och fiske. Detta har satt sin prägel på bebyggelsen med flera ståndsmässiga byggnader liksom bodar, magasin och bryggor.

Orusts slättland utgör en av länets största jordbruksbygder. Byarna är i regel areellt små och genom omfattande hemmansklyvning är enheterna ofta många. På södra delen av ön, i ett småbrutet jordbruksland, finns länets största koncentration av stenkammargravar. På ön finns även stora bergsområden med fjäll med en torpbebyggelse. Bebyggelsen på Tjörn påminner om Orusts sprickdalsbebyggelse. Inom Klövedals, Valla och Stenkyrka socknar på Tjörn finns exempel på ett odlingslandskap med utskiftade byar. På Mjörn, mellan Orust och Tjörn, ligger en av de största frälsegårdarna, Sundby. Denna gård har ett delvis bevarat herrgårdskap med större sammanhängande åkerarealer, fruktträdgård, ängsmarker och områden med lövskog.

Nordre älvs dalgång, sydväst om Kungälv,

är känd för sina stora gårdar. Nämnas kan Öxnäs by i Säve socken utefter den södra sidan. Byn storskiftades år 1800 och har en samlad bebyggelse och ett välbevarat odlingslandskap. Inom Hisingens södra delar breder i dag Göteborgs stad ut sig.

Säveåns dalgång får representera den sydöstligaste delen av regionen. Säveån rinner mellan sjön Aspen och Göta Älv och genom Göteborg. Vid Aspens utlopp anlades redan på 1830-talet ett stort industrisamhälle, mönstersamhället Jonsered. Området har ett industrihistoriskt värde med kontinuitet fram till i dag. Den äldre jordbruksbebyggelsen låg utmed dalgången och i övrigt intill eller på impediment i dalgången.

3. Inlandsdel

Bohusläns inland uppvisar likheter med det mellansvenska skogslandskapet med en mjuk övergång mellan hållmarksdominerade hedområden till skogsklädda bergplatåer. Inlandet representeras av få men långa dalstråk som är åtskilda av bergmassiv (fjäll). Den norra indalsdelen tillhör ”Dalbygden i Bohuslän och Dalsland”. Dalarna har ofta en förhållandevis slät profil ”den bohuslänska sjöplatån” (Dalén, 1938, s. 52). Denna del utgör i huvudsak Bohusläns barrskogsregion. Undantag utgör den norra länddelen, där barrskogen når fram till Strömstads omland. Idrefjorden i norr bildar gräns mellan Sverige och Norge, och utmed den västra svenska sidan ligger ett av de mest kända och största stenhuggerisamhällena, Krokstrand. Det är också inom denna del som områden över högsta kustlinjen ligger och också merparten av länets sjöar och mossar. I området finns länets högsta punkt Björnerödspiggen, 222 m.ö.h. I övrigt utgör området ett utpräglat sprickdalslandskap med markerade dal-sprickor i nordöstlig-sydvästlig riktning.

Bullarebygden utgörs främst av området runt Bullaresjöarna och avgränsas av fjällområden både i öster och väster. Den äldre bebyggelsen ligger i huvudsak uppdragen på slänterna med åkrarna i sluttningarna nedanför. En sommarbebyggelse har vuxit upp utmed Bullaresjöarnas stränder. Utefter den västra stranden löper en av de äldre vägsträckningarna inom bygden vilken bl.a. passerar några av länets medeltida kyrkor.

Öster om Göteborg, i Härryda kommun,

breder jordbruksbebyggelsen ut sig. Bebyggelsen ligger i klungor utefter bergsidorna. Spår från äldre markorganisation och många äldre hus, som långloftsstugor, smedjor och framkammarsstugor, finns bevarade. Flertalet gårdar utgör ensamgårdar och många är oskiftade medan utmarksområdena ofta är skiftade. Landvetter har areellt utgjort en av de största byarna. Denna del av regionen har sannolikt kulturhistoriskt sett mer samröre med Västergötlands angränsande bygder.

Av megalitgravar återfinns enbart de yngre hällkistorna inom regionen. De äldre bebyggelsenamnen saknas i princip inom denna del. Bebyggelsen är förhållandevis gles och koncentrerad till huvuddalarna, och många namn med efterleden –röd och –röra återfinns inom dessa delar. Namnformer som knyts till nyröjning. Frälset hade liten representation inom denna zon. Skiftena har inte avsatt några större prägel på landskapsbilden.

4. Göta älvdal

Göta älvdal, som delvis utgörs av ett ravinlandskap, präglas i dag dels av ett industri-landskap och dels av ett uppodlat landskap. Bebyggelsen utgörs av både stora och mellan-stora byar som i regel ligger i krönlägen. Vid Göta älvs mynnig ligger Göteborg med dess omland. Öster om staden, mot Landvetter och Bollebygd, är en zon med en blandad bebyggelse, där stad möter land med både hästgårdar och en permanentbebyggelse på pendlingsavstånd till staden (SNA, Helmfrid, 1994, s. 74). Runt Göteborgsområdet har det funnits en omfattande handelsträdgårds-verksamhet under 1900-talet.

Bohus fästning ligger precis där Göta älv delar sig i Nordre älv och Göta älv. Intill gränsfästet finns förutom fästningen rikligt med lämningar från medeltid varav Ragnhildsholm och Kastellegården är några.

5. Fjällbygder

Fjällbygderna utgör i dag ett randområde med stora sammanhängande skogsområden med uppstickande hällmarker. Flera används i dag som rekreationsområden men med få vägar och stigar. De stora fjällen är i huvudsak koncentrerade utmed den östra länsdelen från norr till söder av Tolvmansstegen/Tormoserödfjället, Kynnefjäll, Herrestadsfjället, Bredfjället, Vättlefjället förutom Storehamn som ligger på Orust. Kynnefjäll räknas till Bohusläns största vildmarksområde. Fjällen var även tidigare en reservmark och vissa delar kom att etableras och nyttjas intensivt från 1500-talet fram under 1800-talet då mindre gårdar och torp etablerades vilket fler av –kasnamnen vittnar om. Svedjebruket inom fjällen ledde till att omfattande ljunghed bildades, och länets största sammanhängande ljunghed finns på Kynnefjäll. Välbevarade lämningar, både från den tidigare kolonisation under 1500-talet och den något yngre, omfattas av husgrunder, stenmurar, vägar, fägator, åkrar, ängar och hagar.

6. Örekilsälvens dalgång

Området sträcker sig från Dalslandsgränsen i norr till Kärnjön i söder och karaktäriseras av ett varierat och mjukt kuperat odlingslandskap på ömse sidor om den meanderande Örekilsälven. I öster och väster begränsas dalgången markant av stora höjdområden. Det öppna odlingslandskapet innehåller stora betesmarker i anslutning till älvens ravinlandskap. Älven var tidigt en organiserad flottningsled.

Bebyggelsen har traditionellt utgjorts av små byar eller ensamgårdsbebyggelse, ofta högt belägna i dalgången eller i anslutning till impediment. Inom dalgången finns ett stort antal välbevarade hus från 1800-talets agrara bebyggelse.

Höjddpartierna och dalsidorna är rika på fornlämningar. Området är uttaget som riksintresse för kulturmiljövården och naturmiljövården.

Käll- och litteraturförteckning

Litteratur

- Andersson, G. 1981. *Vägar i Bohuslän*. Kulturhistorisk rapport 6. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län.
- Andersson-Palm, L. 1997. *Gud bevare utsädet!* Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865. Skogs- och lantbruks-historiska meddelanden nr 18. Kungl. skogs- och lantbruksakademien. Hållsta.
- Atlestam, P-O. 1942. Bohusläns ljunghedar. En geografisk studie. Akademisk avhandling. Göteborg.
- Augustsson, J-E. 1986. Ett bidrag till det sydgötiska husets historia. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*.
- Austad, I. & Hauge, L. 1996. *Navskog og snelskog. Lauving i Vest-Norge. Lövtäkt och Stubbskottsbruk*. Människans förändring av landskapet – boskapsskötsel och åkerbruk med hjälp av skog. Stockholm.
- Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1574–1597*. 1981. Faksimiltryck. Red. Ingvar Nielsen. Uddevalla.
- Biskop Eysteins jordebok (Røde Bok)*. Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Bispedøme omkring Aar 1400. Utg af H J Huitfeldt. Christiania 1879.
- Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og Reiseoptegnelser 1574–1597*. Kristiania 1885.
- Bohusläns samhälls- och näringsliv* 1981. 1. Bakgrund och uppläggning. Bohusläns museum. Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Landstinget i Göteborgs och Bohus län. Bohustruck 1981.
- Bohusläns samhälls- och näringsliv* 1981. 2. *Stenindustrin*. Bohusläns museum. Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Landstinget i Göteborgs och Bohus län. Bohustruck.
- Bohusläns samhälls- och näringsliv* 1982. 3. *Båtbyggeriet*. Bohusläns museum. Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Landstinget i Göteborgs och Bohus län. Uddevalla.
- Bohusläns samhälls- och näringsliv*. 1983. 4. *Konservindustrin*. Bohusläns museum. Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Landstinget i Göteborgs och Bohus län. Uddevalla.
- Bohusläns samhälls- och näringsliv* 1985. 5. *Fisket*. Bohusläns museum. Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Landstinget i Göteborgs och Bohus län. Uddevalla.
- Bohusläns samhälls- och näringsliv* 1992. 6. *Fraktfarten*. Bohusläns museum. Etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Landstinget i Göteborgs och Bohus län. Uddevalla.

- Bohusläns samhälls- och näringsliv*. 1996. 7. *Jordbruket*. Bohusläns museum. Institutionen för Kulturvård vid Göteborgs universitet. Uddevalla.
- Brink, S. 1998. *Tanumsbygdens bosättningshistoria med särskild utgångspunkt från bebyggelsenamnen*. Manuskript. Uppsala.
- Brink, S. 1997. *Västsvenska namnmiljöanalyser*. Festskrift till Lars Hellberg.
- Brunius, C. G. 1838. *Resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838*. Lund 1838.
- Carlsson, S. 1980. *Svensk Historia*. Del 2. Fjärde upplagan. Lund.
- Cullberg, C. 1993. *Bohuslän – ett gränslands historia*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund. Nr 44.
- Csherhalmi, N. 1997. *Färad mark*. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. Bygd och Natur, årg. 78. Nr 6. Sveriges Hembygdsförbund. Stockholm.
- Dalén, L. 1938. *Bohuslän*. En studie över dess landskapsregioner och antropologiska utvecklingshistoria och differentiering. Vikarvet 1938–1939.
- Danielsson, R. 1985. *Kustbosättning i Bohuslän*. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 10. 1985.
- Eckerbom, H. & Öberg, C. 1988. *Ryggade åkrar i Krabbetorp*. Stencil. Kulturgeografiska Institutionen, Stockholms Universitet. Stockholm.
- Ekman, S. & Lennartzon, P-O. 1993. *Granvattnet. En Holocen pollenstratigrafi från en sjö i Bohuslän*. Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986–89. Del 2. RAÄ Rapport UV 1993:4.
- Erixon, S. 1957. *Atlas över svensk folkkultur*. Materiell och social kultur. Del 1.
- Framme, G. 1985. *Ödegårdar i Vätte härad*. Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg. Göteborg.
- Framme, G. 1986. *Vätte härad*. Ur gångna tiders historia. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund, Nr 25. Uddevalla.
- Franzén, B. 1997. *Byrapport över Hovtorp, Tanums socken, Bohuslän*. Landskapsprojektet. Stencil.
- Franzén, B. 1998. *Byrapport över Utäng, Tanums socken, Bohuslän*. Landskapsprojektet. Stencil.
- Fredsjö, Å. 1960. Tre Tjörnbeskrivningar av år 1765. *Bohusläns hembygdsförbunds årsskrift 1960–64*. Uddevalla.
- Fries, S. & Edlund, L-E (red). 1967. *Såsom i ett nytt Sverige*. En bilderbok med fotografier från Västkusten, tagna i anslutning till Carl Linnaei Västgötareisa 1746 och hans besök i Göteborg och Bohuslän. Göteborg.

- Frisk, M. Larsson, K. 1999. *Agrarhistorisk landskapsanalys över Hallands län. Länsöversikt. Riksantikvarieämbetet & Länsstyrelsen i Hallands län. Landskapsprojektet 1999:7.* Stockholm.
- Gerdin, A-L. 1994. *Svärd och säd från bronsåldern samt mycket annat om nya spännande fynd i Tanum.* Småskrifter nr 3. Riksantikvarieämbetet UV-Väst. Varberg.
- Gren, L. 1997. *Fossil åkermark. Fornlämningar i Sverige I. Äldre tiders jordbruk – spåren i landskapet och de historiska sammanhangen. Andra omarbetade upplagan. Rikantikvarieämbetet. Stockholm.*
- Hasslöf, O. 1943. *Lantbebyggelsen i Bohuslän. Svenska gods och gårdar, del 4I.* Uddevalla.
- Hermansson, E., Linberg, C., Nordström, K. 1987. *Den sydsvenska gårdens nordgräns – en källkritisk diskussion om kulturgränsforskningen inom svensk etnologi.* Seminarieuppsats, Göteborgs universitet.
- Holmberg, A. E. 1867. *Bohusläns historia och beskrivning I – III.* Faksimilupplaga. 1979.
- Holmberg, A. E. 1967. *Bohusläns historia och beskrifning.* Andra upplagan, red. av G. Brusewitz 1967.
- Hoppe, G. 1996. *Jordskiftena och deras roll i den agrara utvecklingen. Lärobok i Agrarhistoria.* Red. Larsson, M. P. m.fl. Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU).
- Hyenstrand, Å. 1984. *Fasta fornlämningar och arkeologiska regioner.* Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska museer. Rapport RAÄ 1984:7. Stockholm.
- Håkansson, M. & Overland, V. (Red.). 1994. *Bohuslän. Årsbok 1994. Årgång 16.* Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund. Uddevalla.
- Höglin, S. 1995. *Fossila åkrar med välvd profil i Bohuslän. I: Boplatser och fossila åkrar i Munkeröd. Arkeologiska underökningar och kulturgeografisk analys. Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986–89 del 4. UV Väst Rapport 1995:36.*
- Janzon, B. 1980–81. *En Orustbeskrivning från 1811, dess författare och tillkomsthistoria.* (Artikeln återger: Ödmjukt Memorial av Per König) Vikarvet 1980–81.
- Johnsen, O. A. 1905. *Bohuslens eiendomsforhold indtil omkring freden i Roskilde.* En historisk-topografisk-statistisk studie. Kristiania.
- Johansson, K. G., 1991, 1992 (översättning). *Nordiska kungasagor.* Snorre Sturlason. Del 1; 1991, del 2; 1992. Fabels förlag. Stockholm.
- Kindgren, H. (red). 1998. *Bronser. Bronsåldersfynd i Göteborgs och Bohus län.* Bohusläns museum.
- Kjellberg, S. T. 1931. *Några ord om den bohuslänska allmogens byggnadssätt i äldre tider. Dingle Elevförbunds årsskrift 1931.*

- Krantz, C. 1977. *Pehr Kalm – Västgöta och Bohuslänska resa 1742*. Redigerad av Claes Krantz. Stockholm.
- Krumlinde, S. 1982. *Gränshandel med timmer efter Roskildefreden*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund. Nr 3. Uddevalla.
- Kungsvägen genom Bohuslän*. 1991. Vägverket 150 år 1841–1991. En historisk tillbakablick av Bengt Elling och Lars Kullbratt. Surte.
- Kynnefjäll i Göteborgs och Bohus län samt Älvsborgs län*. Planering för naturvård, friluftsliv och kulturminnesvård. Slutrapport från Kynnefjällskommittén 1990-06-11.
- Larsson, B., Morell, M. & Myrdal, J. (Red.). 1996. *Lärobok i Agrarhistoria*. Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU).
- Lindal, Kurt. 1954–57. C. F. Qvistbergs bohuslänska resediarier 1749 och 1765. *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1948–1957*.
- Lindholm, K. 1997. Specialundersökning av världsarvsområdet Tanum delrapport II. *Kulturlandskapet förutsättningar och förändring under 2 500 år*. Rapport 1997:5. Bohusläns museum.
- Lindholm, K. 1998. *Byrapport över Stora Hoghem, Tanums socken, Bohuslän*. Landskapsprojektet. Stencil.
- Lindman, G. 1992. *Svedjebruket i Munkeröd. Ett exempel på periodiskt svedjebruk från yngre stenålder till medeltid i södra Bohusläns kustland*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar, skrifter nr 3.
- Lindroth, H. 1945. *Bohusläns ortnamn och bohuslänsk bebyggelsehistoria*. Göteborg och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift 1945.
- Ljungner, E. 1938. *Terräng och jordbruksbebyggelse i Bohuslän*. Vikarvet 1938–39.
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. 1984. *Fornlämningssmiljöer i Göteborgs och Bohus län*. Rapport nr 10. Göteborg.
- Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län. 1995. *Värdefulla odlingslandskap i Göteborgs och Bohus län*. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvärden. Göteborg.
- Lönn, M. 1999. *Fragment av samtal*. Tvärvetenskap med arkeologi och ortnamnsforskning i bohuslänska exempel. Umeå universitet. Institutionen för arkeologi och samiska studier. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar skrifter no:12. Göteborg.
- Lönnroth, E. (red). 1963. *Bohusläns historia*. Utarbetad på uppdrag av Göteborgs och Bohus läns landsting. Uppsala.
- Löfving, C. 1987. *Administration i Västsverige för tusen år sedan*. Kulturhistorisk rapport 20. Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län 1987.

- Magnus Olaus. 1976. *Historia om de Nordiska Folken*. Del I – IV. Faksimil. Östervåla.
- Manker, E. 1965. *Kvarnarna på Tjörn*. En fältinventering 1960–63. Stockholm.
- Miljöeffekter i Sverige av EU:s jordbrukspolitik*. Rapport från projektet CAP:s miljöeffekter. Rapport 1999:28 Jordbruksverket, Naturvårdsverket, Riksantikvarieämbetet.
- Morell, M. 1993. *Äventyret Sverige: en ekonomisk och social historia*. Bönderna, marknaden och staten. Stockholm.
- Myrdal, J. (red). 1991. *Statens jordbrukspolitik 200 år*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria.
- Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Borås.
- Natur i Göteborgs och Bohus län*. Norra och mellersta delen. Del 1. Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län 1979. Uddevalla.
- Nyqvist, R. 1992. *En välanvänd åker – vad som göms i jord kommer fram vid...* Fynd, tidskrift för Göteborgs Arkeologiska museum och fornminnesföreningen i Göteborg nr 1/92. Göteborg.
- Nystedt, O. 1994. *Sillen i Bohuslän*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund. Nr 49. Uddevalla.
- Oedman, J. 1746. *Chorographia Bahusiensis Thet är Bahus-läns Beskrifning*. Ed 1983.
- Olson, K. 1994. *Odlingslandskapet i Bohuslän*. *Bohuslän*. Årsbok 1994. Årgång 16. Uddevalla.
- Olsson, Å. 1979. *Fjällbygd i Bohuslän*. Uddevalla.
- Olausson, M. 1995. *Det inneslutna rummet – om kultiska fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr. till Kristi födelse*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skriftserie nr 9. Stockholm.
- Ortman, O. 1999. *Stinneröd, två gårdar från yngre bronsålder – romersk järnålder*. Raä 43, Resteröd socken, Bohuslän. Bohusläns museum, kulturhistoriska dokumentationer 10. Uddevalla.
- Palm, B., Gadd, C-J., Nyström. 1998. *Ett föränderligt agrarsamhälle*. Västsverige i jämförande belysning. Göteborgs universitet. Humanistiska fakulteten. Rapport nr 8.
- Palm, B. 1997. *Gud bevara utsädet!* Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 18. Hållsta.
- Pamp, B. 1988. *Ortnamnen i Sverige*. Femte upplagan. Lund.

- Peterson, G. och B. 1967. En reseberättelse av prosten Pehr Osbeck 1776. *Varbergs Museums årsbok 1967*.
- Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige*. 1990. Förteckning. Underlag för tillämpning av naturresurslagen 2 kap 6 §. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Rosen, J. 1978. *Svensk Historia*. Del 1. Fjärde upplagan. Lund.
- Rydstrand, S. 1967. *Med lag och slag. Bohuslänska kulturbilder*. Uddevalla.
- Sandklef, A.son, A. 1933. *Om torkhus i Syd- och Västsverige*. Göteborgs kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhälles handlingar, femte följd, ser. A, band 3, N:o 4. Göteborg.
- Sandnes, J. 1987. Mannedauden og de overlevande. I Norges historia Bind 4.
- Schaller-Åhrberg, E., Grundberg, J., Höglin, S. 1995. *Boplatser och fossila åkrar i Munkeröd*. Arkeologiska undersökningar och kulturgeografisk analys. Arkeologi längs väg E6 i Bohuslän 1986–89, del 4. UV-Väst Rapport 1995:36.
- Schoultz, G. 1943. Stängenäs och Sotenäs härader vid 1700-talets mitt. C.F. Qvistbergs Topograpiae Bahusiensis. *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift 1942–47*.
- Sjöbäck, M. 1932. *Bohuslän och Göteborg. En landskaplig orientering på uppdrag av Kungl. Järnvägsstyrelsen*. Stockholm.
- Skarin, O. 1979. *Gränsgårdar i centrum*. 1. Studier i västsvensk bebyggelsehistoria ca 1300–1600. Det nordiska ödegårdsprojektet. Publikation nr. 8a. Göteborg.
- Sporrong, U. 1972. *Jordbruk och landskapsbild*. Lund.
- Sporrong, U. 1994. *Odlingslandskap och fångstmark*. Om begreppet landskap. Borås.
- Stackel, L. 1975. *Västkusten förr. Badortsmiljöns liv och bebyggelse under 1800-talet*. Utgiven av Natur och Kultur. Östervåla.
- Sveriges Nationalatlas (SNA)*. 1990. Skogen. Red. Nilsson, N-E. Höganäs.
- Sveriges Nationalatlas (SNA)*. 1992. Jordbruket. Red. Clason, Å., Granström, B. Höganäs.
- Sveriges Nationalatlas (SNA)*. 1994a. Kultulandskapet och bebyggelse. Red. Helmfrid, S. Höganäs.
- Sveriges Nationalatlas (SNA)*. 1994b. Sveriges kartor. Red. Sporrong, U., Wennström, H-F. Italien. Andra utgåvan.
- Sveriges Nationalatlas (SNA)*. 1995. Klimat, sjöar och vattendrag. Red. Raab, B., Vedin, H. Höganäs.
- Sveriges Nationalatlas (SNA)*. 1996a. Sveriges geografi. Red. Helmfrid, S. Höganäs.

- Tiselius, C. 1925. *Bohusläns gamla adliga gods och sätesgårdar*. Bidrag till gårdarnas och släkternas historia. Göteborg.
- Wadström, R. 1983. *Ortnamn i Bohuslän*. Kristianstad.
- Welinder, S., m.fl. 1998. *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr.* Borås.
- Werne, F., Östnäs, S. 1983. *Bygge i Bohuslän*. Södertälje.
- Werne, F. 1993. *Böndernas bygge*. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige. Förlags AB Wiken.
- Widgren, M. 1997. *Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300–1750*. Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 60. Uddevalla.
- Widgren, M. 1986. *Västsveriges kulturlandskap från geografisk synpunkt*. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*. Västkustens bebyggelse. Nr 10. Umeå.
- Viklund K. 1997. *Cereal, weeds and crop processing in Iron Age Sweden*. Methodological and interpretive aspects of archaeobotanical evidence. *Archaeology and Environment* 14. Umeå universitet.
- Ängemark, V. 1982. *Sven Nilsons reseanteckningar från Bohuslän år 1816*. I: Bohuslän årsbok 1982.

Källor

- Atlas över Sverige (AöS) 1953–71. Svenska sällskapet för antropologi och geografi. Stockholm.
- Ekonomiska kartan, 1930–1938. Lantmäteriverket.
- Statistiska Centralbyrån (SCB). 1995–1997. Jordbruksräkningen. Stockholm.
- Nationalencyklopedin NE 1990. Tredje bandet.
- KLNM. Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk Medeltid.
- GSD Röda kartan. ”Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD Röda kartan, dnr: 507-96-526.”
- Lantmäteriverkets forskningsarkiv (LMV), Lantmäteriverket, Gävle.
- Liljeblad, Samuel. *Dagboksanteckningar från resa 1797*. (Manuskript i Uppsala universitetsbibliotek). Syneprotokoll. Nordiska museets frågelista Nr 11 (Svar E.U 3532).

Inom ramen för Landskapsprojektet har Riksantikvarieämbetet tillsammans med den regionala kulturmiljövården sammanställt en länsöversikt över länets agrara landskapshistoria. Länsöversikten är tänkt att vara ett stöd i det fortsatta arbetet med länets kulturmiljöer.